

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EBÛ HANÎFE VE DELİLLERİYLE İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

MEDET ŞAHİN
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet Kenan Şahin

ORDU- 2022

TEZ KABUL

MEDET ŞAHİN tarafından hazırlanan “EBÛ HANÎFE VE DELİLLERİYLE İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ” başlıklı tez 18.11.2022 tarihinde aşağıda imzaları olan jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Mehmet Kenan Şahin
Ordu Üniv./ İlahiyat Fakültesi İmza

Üye Doç. Dr. Hüseyin Doğan
Kafkas Üniv/ İlahiyat Fakültesi İmza

Üye Dr. Hatice Çubukçu
Ordu Üniv./ İlahiyat Fakültesi İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu belirtirim. Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Medet ŞAHİN

ÖZET

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI EBÛ HANİFE VE DELİLLERİYLE İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

MEDET ŞAHİN

İslâm dininin temel kaynakları Kur'ân ve Sünnet'tir. Bu iki temel kaynağın ana konularından birisi ve en önemlisi olan iman konusudur. Ancak imanla ilgili konular bu kaynaklarda belirli bir düzen ve tertibe göre değil dağınık bir halde bulunmaktadır. Hz. Peygamber diğer tüm dini yaşama alanlarında olduğu gibi iman ve inanç alanında da ilk nesil olan örneklik yapmıştır. Sahâbe döneminde dini ilimler henüz tasnif edilmediğinden bir sonraki nesil olan tâbiîn döneminde ilimler disiplinize edilmeye başlanmıştır. İşte bu dönemde yaşamış olan hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, ilk defa Selef-i salihîn'in inançla ilgili Allah Resûlünden öğrendikleri görüşleri sonraki nesle düzenli bir şekilde aktarmıştır.

Bu tezde, Ebû Hanîfe'nin i'tikâdî görüşleri, savunmacı bir üslûbla ve delilleriyle ortaya konmaya çalışıldı. "*Ebû Hanîfe ve Delilleriyle İtikâdî Görüşleri*" adlı bu tez iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kelâm ilminde inanç konularının işleniş üslûbu i'tikâdî konuların çerçevesi ve kelâm ilminin ortaya çıkışının arka planı ortaya konuldu. Birinci bölümde Ebû Hanîfe'nin doğumu, ilmî hayatı ve eserleri ele alındı. İkinci bölümde ise Ebû Hanîfe'nin i'tikâdî görüşleri delilleriyle ortaya konulup, Mürciî olarak yaftalanmasının arka planı ve İmam Mâtürîdî'ye olan etkisi araştırıldı.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, İtikâd, Kelâm, iman, Mürcie, Mâtürîdî

ABSTRACT
MASTER THESIS, BASİC İSLAMİC SCIENCES
EBÛ HANİFE AND HIS OPINIONS WITH ITS EVIDENCE
MEDET ŞAHİN

The main sources of Islâm are the Qur'an and Sunnah. One of the main subjects and the most important of these two basic sources is the subject of faith. However, matters related to faith are not found in a certain order in these sources, but in a scattered state. The Prophet (saas) set an example for the Companions, who are the first generation, in the field of faith and belief, as in all other areas of religious life. Since the religious sciences were not yet classified in the period of Companions, the sciences began to be disciplined in the next generation, the Tabi'in period. For the first time Imam azam Abu Hanifa, the founder of Hanafi Sect, who lived in this period regularly conveyed the views of Salafa-i Salihin about faith, which they learned from the Messenger of Allah, to the next generation.

In this thesis, the theological views of Abu Hanifa were tried to be revealed with a defensive style and evidence. This thesis named "Imam Abu Hanifa and His Views of Faith with Evidences" consist of two parts. In the introductory part, the style of processing of the faith issues, the framework of the theological issues and the background of the emergence of the science of Kalam were revealed. In the first part, the birth, scientific life and Works of Abu Hanifa were discussed. In the second part, Abu Hanifa's theological views were revealed with his evidence at the same time the background of his being labeled as Murji and its effect on Imam Maturidi were investigated.

Keywords: Abu Hanifa, Belief, Theology(Kalam), Faith, Murjie, Mâtürîdî

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasında bana rehberlik ve öncülük yapan, tez konunun olgunlaőtırılıp mevcut hale gelmesinde çok katkıları olan çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Kenan Şahin'e öneri ve eleőtirileriyle yardımlarını gördüğüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Akademik ve ilmî çalıőmalarımnda aynı zamanda tez çalıőmamı huzurlu ve sakin ortamda hazırlamamda her daim desteklerini esirgemeyen sevgili eőime ve değerli aileme teşekkür ediyorum. Ayrıca katkı sunan tüm dostlarıma őükranlarımı sunuyorum.

Medet Şahin

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Konunun Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı Yöntemi Kaynakları ve Sınırlılıkları	2
1.3. Kelâmî Tartışmaların Ortaya Çıkmasına Sebep Olan Tarihî Arka Plan	3
1.4. Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Onun Görüşlerini Ortaya Koyan İlk Kaynak Eserler	12
1.4.1. Hayatı ve Görüşleriyle İlgili Yazma ve Basılmış Kaynaklar	12
1.4.2. Son Dönemde Yapılan Çalışmalar ve Akademik Araştırmalar	13
2. EBÛ HANİFE'NİN KISA HAYATI	15
2. 1. Hayatı/Doğumu.....	15
2. 2. İlmî Şahsiyeti/Kariyeri.....	17
2. 3. Akâid ve Kelâma Dair Eserleri	18
2. 3. 1. el-Fıkhü'l-Ekber	19
2. 3. 2. el-Fıkhü'l-Ebsât.....	19
2. 3. 3. el-Âlim ve'l-Müteallim.....	20
2. 3. 4. er-Risâle	20
2. 3. 5. el-Vasiyye	21
2.4. Kavramsal Çerçeve.....	22

2.4.1. İtikâd ve Akâid.....	22
2.4.2. iman ve İslâm	22
2.4.3. Kelâm ve Kelâm İlmi.....	23
2.4.4. İcmâlî ve Tafsîli İman.....	24
2.4.5. Hidâyet ve Dalâlet.....	26
2.4. 6. İsim ve Müsemmâ	28
3. EBÛ HANÎFE’NİN İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ	30
3. 1. Allah’ın Varlığı, Allah’ı Hakkıyla Bilme	30
3. 2. Allah’ın Sıfatları	31
3. 2. 1. Allah’ın Zatî Sıfatları: (Sıfât-ı Sübûtiyye).....	32
3. 2. 2. Allah’ın Fiili Sıfatları: (Sıfât-ı Fi’liyye)	32
3. 2. 3. Allah’a Ait Haberî Sıfatlar: (Sıfât-ı Haberîyye)	33
3. 2. 4. Allah’a Ait Tenzihî Sıfatlar: (Sıfât-ı Tenzihîyye/Selbiyye):.....	33
3. 3. Nübüvvet Teorisi	34
3. 4. Kadere İman	37
3. 5. Âhirete İman	39
3. 5. 1. Kabirde Sual ve Azap Tartışmaları	40
3. 5. 2. Ölümden Sonra Dirilme (Haşir) Meselesi	42
3. 5. 3. Amel Defterinin Mahiyeti.....	44
3. 5. 4. Âhirette Amelleri Tartacak Terazi (Mîzan)	45
3. 5. 5. Sırat Köprüsü	46
3. 5. 6. Cennet ve Mahiyeti	47
3. 5. 7. Cehennem ve Mahiyeti	48
3. 5. 8. Kıyâmet ve Alâmetleri	50
3. 5. 8. 2. Kıyâmet Alâmetleri (Eşrât-ı Sâat)	50
3. 6. Rızık ve Ecel.....	55
3. 6. 1. Rızık	55
3. 6. 2. Ecel ve Mahiyeti	56
3. 7. Mû’cize, Kerâmet, İstidrâc	59
3. 7. 1. Mû’cize.....	59
3. 7. 2. Kerâmet.....	60
3. 7. 3. İstidrâç.....	61
3. 8. Günahkârların Şefâat Durumu	62
3. 9. Rü’yetullah Meselesi	64

3. 10. Günahkâr Mü'minlerin Durumu	65
3. 11. Hayr ve Şer	66
3. 12. Allah'a Mekân İsnadı.....	67
3. 13. İmanın Artması Eksilmesi.....	68
3. 14. Amellerin İmana Etkisi/Katkısı	70
3. 15. Zarûrât-ı Dîniyeyi Tasdik Etmenin Gereği	72
3.15. Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşlerinin Ehl-i sünnet Akidesine Etkisi.....	74
3.15.1. Ebû Hanîfe'nin Mürcie Karşısındaki Durumu	74
3.15. Ebû Hanîfe'nin İmam Mâturîdî'ye Etkisi	76
4. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	79
KAYNAKÇA	81
ÖZGEÇMİŞ.....	85

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

- a.g.e.** : Adı geçen eser.
a.s. : Aleyhisselâm.
b. : İbn, Bin (Oğlu)
Bkz. : Bakınız
Bs. : Baskı
c. : Cilt
c.c. : Celle celâluhu
Çev. : Çeviren
D.İ.A. : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B. : Diyanet İşleri Başkanlığı
h. : Hicrî
Hz. : Hazreti
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
Mat. : Matbaası
Nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
sy. : Sayı
T.D.V. : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik eden
trc. : Tercüme eden
ts. : Tarihsiz
v. : Vefatı
vd. : Ve diğerleri
y. : Yıl
Yay :Yayınevi/Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Önemi

Hicrî II. asır İslâm düşüncesinde, iman ve inanç esaslarının şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Hz. Peygamber döneminde i'tikâdî esaslar belirlenmiş ancak sistematik olarak bir bütünlük arz edecek şekilde henüz formülize edilmemişti. Özellikle Allah'ın sıfatları, iman esaslarını oluşturan şartlar, nübüvvet, âhiret inancı, cennet ve cehennem, kader gibi pek çok konu bir metodoloji içerisinde ortaya konmamıştı. Bu dönemde temelleri atılan ve İslâm'ın akidevî konularını aklî ve dinî temellere dayalı olarak anlamlandıran ve yıkıcı her türlü iç ve dış etkilere karşı savunuculuğunu üstlenen bir ilim alanı olarak Kelâm ilmi ortaya çıkmıştır.

Hz. Peygamber döneminde ortaya konmuş İslâm akâid ilkeleri, tâbiîn döneminde İmam Âzam Ebû Hanîfe (150/767) tarafından “*el-Fıkhü'l-ekber*” adıyla ilk defa sistematik olarak ortaya konmuştur. Şüphesiz günümüzün inanç problemlerine çözüm bulmak İslâm'ın temel başvuru kaynakları olan Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu dinî anlayışı iyi bilmekle yakından ilişkilidir. Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için de Kur'ân-ı Kerîm'in muradını anlamaya çalışın ve bu konuda eserler ortaya koyan ilk dönem din âlimlerimizin eserlerini çok iyi tahlil etmek gerekmektedir. Onların ortaya koyduğu din algıları ve dinin ortaya koyduğu inanç, ahlâk ve amel boyutuyla ilişkili emir ve buyrukları nasıl ve hangi manada yorumladıklarını iyi bilmekte yarar olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu çalışmada, İslâm düşüncesinde fırkalaşmanın ve sapkın düşüncelerin yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde yaşayan Ebû Hanife'nin, bu akımlara karşı İslâmın hakiki inanç ilkelerini ortaya koyan ve Ehl-i sünnet i'tikâdının temellerini atan görüşleri, delilleriyle ortaya konmaya çalışıldı.

Ebû Hanife'nin eserlerini bizzat kendisi değil de öğrencileriyle yaptığı dersler sırasında onlar tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Eserlerinde genel olarak naklî ve aklî delilleri kullanmış olup bazı eserlerinde soru ve cevap metodunu uyguladığı dikkatlerden kaçmamaktadır. İslâm i'tikâdî inanç ilkelerini bir sistem içerisinde ele alan Ebû Hanife'nin görüşleri, kelam ilmine kaynaklık etmesi açısından her zaman inceleme ve araştırma konusu olmaya devam edecektir.

1.2. Araştırmanın Amacı Yöntemi Kaynakları ve Sınırlılıkları

Çalışmanın amacı Ehl-i sünnet akîdesini ilk defa derli toplu ortaya koyan ve bu akideyi, aykırı düşüncelere karşı koruma amacıyla eserler telif eden Ebû Hanîfe'nin kendisini tanıma ve eserlerinde dile getirdiği kelâmî görüşlerini ve bu görüşlerini nasıl temellendirdiğini ortaya koymaya çalışmaktır. Diğer bir deyişle bu çalışmada Ebû Hanîfe ve O'nun görüşlerinin kelâm düşüncesinde nerede durduğunu daha iyi anlamak için ilim erbabına ve İslâm ilâhiyatına bir nebze olsun katkıda bulunmaya çalışmaktır. Böylelikle Ebû Hanîfe'nin görüşlerini daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak hedeflendi. Ebû Hanîfe'nin görüşleri aktarılırken bir değerlendirmeye tabi tutma ve onun düşüncelerini temellendirirken esas aldığı dayanakların kelâm ilmi açısından değeri üzerinde durmak gibi bir çaba içerisine girilmedi. Yani eleştirel bir değerlendirmede bulunulmadı. Daha çok Ebû Hanîfe'nin Kelâmî görüşlerinin neler olduğu ve düşüncelerini hangi delillerle ortaya koyduğunu belirtilmeye gayret edildi. Bu doğrultuda önce Ebû Hanîfe'nin hayatı, yaşadığı coğrafyanın dini ve kültürel özellikleri ele alındı. Tezdeki bu yaklaşım Ebû Hanîfe'yi daha iyi tanımaya ve o dönemin inanç esaslarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Sonrasında ise Kelam ilminin bilgi kaynakları ele alınacaktır.

İnanç konularını Ebû Hanîfe'nin ne tür bir bilgiye dayandığını anlamak, Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerini temellendirirken esas aldığı bilgi kaynaklarının mahiyeti ve geçerliliğini kavramak ve tarihî arka planını bilmek, ilmî açıdan katkı sağlayacaktır.

Akademik araştırmalar incelendiğinde hep kısmı ve parça çalışmalar olduğu görüldü. Örneğin Prof. Dr. Mehmet Kenan Şahin danışmanlığında Rumeysa Özen tarafından yapılan “*İlk Dönem imanın Mâhiyeti Tartışmaları (Zeyd b. Ali- Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm Özelinde)*” adlı yüksek lisans tezinde Ebû Hanife'nin sadece iman hakkındaki görüşü ele alınmıştır. Bir başka çalışma Doç. Dr. Tefik Yücedoğru danışmanlığında Şükran Karabulut tarafından yapılan “*Ebû Hanîfe'nin Kader, İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*” adlı yüksek lisans tezinde de Ebû Hanife'nin bir kısım görüşlerine yer verildiği görülmektedir.

Çalışmada öncelikle kelam ilmine dair kavramsal bir çerçeve çizilerek kavramlar izah edildi. Daha sonra da Ebû Hanîfe'nin Ulûhiyet, Nübüvvet ve Âhîret konularına dair görüşleri ele alındı. Bu alanda akademik olarak yüksek lisans alanında bir çalışma

göremediğimizden bu çalışmanın yapılmasına karar verildi.

1.3. Kelâmî Tartışmaların Ortaya Çıkmasına Sebep Olan Tarihî Arka Plan

Kelam ilminin ortaya çıkışının arka planında iman kavramı ve ona yüklenen anlamlar yatmaktadır. İman kavramı tarih boyunca İslâm düşünce tarihinde çok büyük önem arz etmiştir. Müslümanların İslâm'ı gerekli şekilde yaşayıp, ilahî emirleri yerine getirebilmeleri için öncelikle iman kavramını idrak etmeleri gerekmektedir. Çünkü din “iman” ile başlamakta, iman olmadan ibadetler bir anlam ifade etmemektedir. Kur’ân’ın inmeye başladığı Mekke dönemine bir göz atıldığında daha çok imanla ilgili, iman esasları açıklayan âyetler yer aldığı görülmektedir. Yani öncelik imanın kalplere yerleşmesi murat edilmiştir. Bu sebeple iman kavramının önemine binaen onu hakkıyla idrak edebilmek amacıyla pek çok ayetler gönderdiği görülmektedir. Ancak iman kavramı somut ve evrensel bir kavram olmadığından imanın özüne ilişkin ve tarifine yönelik ittifak edilen bir açıklama yapılamamıştır. İman, doğası itibarıyla bireyseldir. Bu bakımdan denilebilir ki gerçek mahiyeti ancak skolastik/dogmacı olmayan bir yönden yaklaşıldığında anlaşılabilir.¹ Dolayısıyla her din, her mezhep, her fırka kendi anlayışı çerçevesinde iman kavramına farklı anlam yükleyerek, farklı görüşler ortaya çıkarmışlar.

Hz. Peygamber döneminde, sorunlar bizatihi vahiyle çözülmesi sebebiyle iman ve itikât kavramı üzerinde ve diğer dinî konularda İslâm toplumunun birliğini bozacak büyük sorunlarla karşılaşılmasıdır. Ashâb dönemi incelendiğinde dinî problemlerin nas ile hallolduğu görülür. İnsanın âkil bir varlık olması ve bu doğrultuda zaman zaman ortaya çıkan anlam arayışları küçük çaplı sorunları doğursa da bu sorunları Hz. Peygamber’in beyanı ile çözümlenerek onları tatmin etmiş ve derin tartışmaların yaşanması engellemiştir. Hz. Peygamber’in hastalanmasının akabinde ise küçük çaplı problemler kendini göstermeye başlamıştır. İslâm tarihinde ilk ihtilâfın *Kırtâs Hadisesi* olarak bilinen Hz. Peygamber’in ölüm döşğinde “*Bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazdırayım ki benden sonra şaşkınlığa düşmeyesiniz*” sözü üzerine Ömer b. Hattâb’ın; “*Hz. Peygamber’in ıstırapı fazlalaştı, bize Allah’ın kitabı yeter*” demesi ile yaşandığı rivâyet edilmektedir. Bu durum daha sonraları Şîa tarafından, Hz Muhammet

¹ Toshîhiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, (trc. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2005, s. 28.

Hz. Ali'yi halîfe olarak vasî tayin edeceği bir durumda iken Hz. Ömer buna mâni oldu şeklinde yorumlanmıştır.² Hz. Peygamber'in ölüm hastalığı sürecinde ikinci ihtilâf ise Üsâme b. Zeyd'in ordusu konusunda yaşanmıştır. Şehristânî (548/1153) bu ilk yıllardaki ihtilâfların din konusunda olmayıp, asıl olan kalplerin sarsıldığı bir durumda şeriatın gereklerini yerine getirmek ve fitne zamanlarında fitne ateşini söndürmek olduğu açıklamasında bulunur.³

Hz. Peygamber'in vefatının sonra İslâm toplumunda sosyal, siyasî ve dînî problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Öyle ki Hz. Peygamber zamanında yaşanmamış bir durumla karşılaşıldığında artık ne yapılacaktı? Nasıl bir yol izlenecekti? Ya da Hz. Peygamber'in davranışlarıyla ilgili rivâyetlerin çelişmesi durumunda ne olacaktı? Hz. Peygamber'den gelen hangi rivâyet doğru nasıl karar verilecekti? Bu tür sorunlar ve sorular hangi yollarla ve yöntemlerle çözüleceği gündeme gelmeye başlamış, Hz. Peygamber'in sünnetinin kesin olarak ne olduğu ve bunun hayata nasıl uygulanacağı konusunda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştı.⁴

Hz. Peygamber'den sonra ilk siyasi ihtilâfın Müslümanların siyasî ve dini liderinin kim olacağı konusunda ortaya çıktığı görülmektedir. Ensâr, Benî Sâide gölgeğinde toplanıp hilâfete aday olarak Sa'd b. Ubâde'yi belirlemişlerdir.⁵ Bu durumu öğrenen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh bu duruma müdahale etmişler ve böylelikle bu ilk ihtilâf Hz. Ebû Bekir'in hilâfete getirilmesiyle çözümlenmiştir.⁶

Hz. Ebû Bekir dönemine geçildiğinde. Küçük çaplı da olsa görüş ayrılıklarının ve ihtilâfların olduğu görülür. Bu dönemde ilk olarak zekât vermeyi kabul etmeyenlerle mücadele konusunda ihtilâf yaşanmıştır. Hz. Ömer, “*Lâ ilâhe illallah*” diyen kimselerle savaşmanın uygun olmayacağını savunurken başka bir grup ise o yıl zekât toplanmanın

² Ya'kûb b. Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelamı* (Hzr. Halil İbrahim Bulut, Nurettin Gemici, Ramazan Tarık) Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 98.

³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 34; Ya'kûb b. Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 97.

⁴ William Chittick-Sachiko Murata, *İslâm'ın Vizyonu*, (Çev. Turan Koç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 103.

⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 56; Ebû'l-Hasan Eşâ'rî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Haz. Ömer Aydın- Mehmet Dalkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 40; Ebû Mansûr Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 16.

⁶ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2: Hulefa-i Raşidin Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 21.

ertelenmesini teklif etmiştir. İsyân edenlere karşı koymada kararlı olan Hz. Ebû Bekir ise “Onlar Hz. Peygamber’e zekât olarak getirdikleri bir oğlağın yularını dahi getirmezlerse, onlarla savaşırım” demiştir. Namaz ile zekâtın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini bu sebeple zekât vermek istemeyenlerle savaşmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.⁷ Sonuç olarak Hz. Ebû Bekir’in düşüncesinde karar kılınarak zekât vermek istemeyenlerle savaşılmıştır. Yaşanan bu tartışmalar sonraki dönemlerde, iman tartışmaları ile ilgisi bulunan büyük günah kavramına dair yaklaşımlarda delil olarak sunulmuştur.

Hz. Ebû Bekir döneminde, bir diğer sorun olarak Ridde olayları ortaya çıkmış olsa da bu problem kısa sürede çözülerek genel itibarıyla bu dönemde Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin hâkim olduğu görülmektedir. İkinci halife Hz. Ömer döneminde de mü’minler arasında dayanışma, birlik ve beraberlik devam etmiştir. Ancak üçüncü halife Hz. Osman’ın hilâfetinin son altı yılında yönetimde problemler zuhûr etmeye başladığı görülmektedir. “Hz. Osman’ın yumuşak mizacından yararlanan yakın akrabalarının liyâkat ve ehliyet sahibi olmamalarına rağmen yönetimde önemli mevkilere gelmeleri”⁸ toplumda siyasî sorunları zirveye çıkarmıştır. Bu problemler sonucu toplumdaki huzur ve sukûnet bozularak iç isyanlar çıkmaya başlamıştır. Bu çatışmalar gittikçe büyümüş ve Hz. Osman’ın şehit olmasına sebep olmuştur.⁹ Hz. Osman’ın şehit edilmesi sonrasında Müslümanlar arasında çatışmaların daha da şiddetlendiği görülmektedir. Hz. Osman’ın şehit edilmesi sonucu oluşan yönetim boşluğu Hz. Ali’nin hilâfete getirilmesiyle kapatılmaya çalışılmış ancak dönemin siyasî ve fikrî problemleri daha karışık bir duruma gelmiştir. Hz. Osman’ı katledenlerin cezalandırılmasının gecikmesini bahane ederek, Hz. Ali’ye karşı iç muhalefet oluşmuş ve bu muhalefetler sonucu Müslümanlar arasında çok acı veren dehşet dolu savaşlar meydana gelmiştir. Bunlardan birisi Hz. Âişe öncülüğünde meydana gelen ve birçok Müslüman’ın öldürülmesiyle sonuçlanan Cemel Vak’ası’dır.¹⁰ Bir diğeri ise Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen “Sıffin Savaşı”dır. İşte bu iki savaş sonucunda İslâm

⁷ Mustafa Fayda, “Ridde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 92.

⁸ Mehmet Kenan Şahin, *Kelâm İlminin Doğuş Nedenleri*, DEİFD, 2011, s. 160.

⁹ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, s. 37; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 17; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 2017, c. VII, s. 291-298; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihal*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, c. III, s. 378.

¹⁰ Bkz. İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 399-402.

toplumu sadece siyasî bölünme ile sınırlı kalmayıp firkalaşmaya, mezhepleşmeye yol açacak akidevî tartışmalar gün yüzüne çıkmıştır.¹¹

Hz. Osman'ın şehadeti, Cemel ve Sıffin savaşları sonrasında meydana gelen akidevî tartışmalar sonucunda Müslümanlar arasında derin ayrılıklara sebep olan problemleri üç ana başlıkta toplayabiliriz.

1. Büyük günah işleyen kişinin (mürtebib-i kebîre) dindeki durumu.
2. İmanın tanımı, mâhiyeti, iman-amel ilişkisi.
3. Kader tartışmaları ve insanın hürriyeti sorunu.¹²

Sıffin savaşı esnasında Muâviye ordusu kaybetmek üzere iken, Amr b. el-As'ın önerisi ile Mushaf yaprakları mızraklar ucuna asılarak, Allah'ın hükmüne razı olunması için çağrıda bulunulmuş, aradaki ihtilâfin hakemler vasıtasıyla Kur'ân hükümlerine göre çözülmesi kararlaştırılmıştı. Tahkîm meseleyi hakemler çözümüne bırakmak anlamına gelmektedir.

İman kavramı çerçevesinde ortaya çıkan tartışmaların Cemel ve Sıffin savaşları sonrasında başladığı görülmektedir. Bu yaşanan sıkıntılı süreçle birlikte iman kavramı en önemli akidevî sorunlardan biri haline gelmiştir. Bu iki savaşta ölenlerin ve öldürenlerin durumunun ne olacağı, büyük günah işleyen kişinin dindeki konumu ne olacak sorusu yeni bir problem alanı oluşturmuştur. Müslümanlar ilk defa karşı karşıya geldikleri bu durumun sonucu olarak yeni sualler ortaya çıkmış ve bu suallere cevaplar aranmıştır. Örneğin büyük günah işleyen kimseler hakkında dört farklı yorum yapılarak yaşanan fikrî ayrılıkların mezhebî bir hüviyete büründüğü görülmektedir¹³. Hâriciler büyük günah işleyeni kâfir ilan ederken, Mürcie “*küfürle birlikte itaatın bir faydası olmadığı gibi imanla beraber mâsiyetin de zararı yoktur*” iddiası ile bu kimseleri mü'min olarak kabul etmektedir.¹⁴ Bu iki ekole karşılık olarak Mu'tezile “*Mürtebib-i Kebîre*” hakkında kişinin bu eylemi sonucunda mü'min, münâfık veya kâfir kabul

¹¹ Eş'ari, *a.g.e.*, s. 42; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 409-416

¹² Şaban Ali Düzgün, *Kelam el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 33.

¹³ Watt, W. Montgomery, *The Formative Period of İslâmic Thought (İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri)*, (Çev. Ethem Ruhi Fıglalı), Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010, s. 22.

¹⁴ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, s. 129; Ya'kûb b. Abdüllatif, *a.g.e.*, s. 144.

edilemeyeceğini iman ile küfür arasında bir yerde (*el-Menzile beyne-l Menziletayn*) bulunup fâsık statüsünde olacağı görüşünü geliştirmiştir.¹⁵ Hasan el-Basrî ise bu kişileri münâfık¹⁶ olarak kabul etmektedir.

Özellikle Sıffin savaşında yaşanan “*Tahkîm Olayı*”, Müslümanlar arasında ilk fikrî ayrılıkları ortaya çıkarmıştır ve İslâm kelâm düşünce ekolünün ilk ayrılık fırkaları olan Hâricîlik ve Şîa'nın ortaya çıkma sürecini hızlandırmıştır.¹⁷ Zira Şîa gurubu, Tahkîm olayında Hz. Ali'nin tarafında yer almış ve hilâfetin O'nun hakkı olduğunu iddia ederek ortaya çıkmış bir fırkadır. Hâricîler fırkası ise yaşanan Tahkîm olayı karşısında “*Hüküm ancak Allah'a aittir.*”¹⁸ âyetini slogan haline getirerek, Tahkîme inanan kimseleri büyük günah işlemiş kabul ederek “dinden çıkmışlar” olarak kabul etmiştir.¹⁹ Yine Hâricîlere göre Hz. Ali de Sıffin savaşında Tahkîmi kabul etmesiyle büyük günah işlemiştir. Onların anlayışlarına göre büyük günah işleyen kimse kâfir olduğu için Hz. Ali de kâfir olmuştur.²⁰ Bu görüşlerine dayanak olarak Yüce Allah'ın “*Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfirlerdir.*”²¹ İlahî buyruğunu zikrederler. Ayrıca kim günah işlerse, Allah'ın indirdiğinden başkasıyla hükmetmiş olup böylece kâfirlerden olmuştur.²²

Hâricîler büyük günah işleyen herkesi tekfir etmişlerdir. Bu görüşlerinin temelinde ameli imandan bir cüz kabul etmeleri yer almaktadır.²³ Onlara göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve farz olsun nafile olsun uzuvlarla amel etmektir.²⁴ Böylece imanın ancak amelle birlikte geçerli olabileceğini savunarak bunu baskı ve şiddet yoluyla bütün Müslümanlara dayatmaya çalışmış, kendileri dışındaki herkesi kâfir kabul etmişlerdir.

¹⁵Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2013, c. I, s. 226.

¹⁶İbn Hazm, *a.g.e.*, c. II, 842; Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁷Şahin, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁸Yûsuf, 12/40; el-Mâide, 5/44.

¹⁹Ebü'l-Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu'l Makâlât ve'l-Fırak*, (neş. Muahammed Cevad Meşkur), Tahran, 1963, s. 12; Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. El-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, Necef, 1936, s. 15; Fahreddîn er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd Dîn*, (Çev. Muhammed Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 242.

²⁰Ömer Aydın, *Kur'ân-ı Kerîm'de İmân-Amel İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007, s. 59; Ahmet Saim Kılavuz, *İmân Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 151.

²¹el-Mâide, 5/44.

²²Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *el-İtticâhâtü'l-Munharife fî Tefsiri'l-Qur'âni'l-Kerîm: De'âfi'uhâ ve Def'uhâ (Tefsirde Aşırı Yorumlar)*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s. 71.

²³Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *Makâsıdu'l- Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*, (Çev. İrfan Eyibil), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 708.

²⁴Kılavuz, *a.g.e.*, s. 103.

Netice itibarıyla Hâricîler, ameli imanla özdeşleştiren yaklaşımları ile Kur'ân ve sünnetin ruhuna aykırı görüşleri benimsemiş olup bu görüşler doğrultusunda Müslüman toplumlar arasında derin ayrılıklara sebep olmuşlardır. Bir başka oluşum ise Şîa ve Hâricî yaklaşımını tasvip etmeyip, sessizliğini koruyan bu sebeple tarihte “*Tarafsızlar*” ismi ile anılan üçüncü bir grup meydana gelmiştir. Hâricî ve Şîî tarftarlarına karşı tek saf olan bu tarafsızlar grubu, hicrî I. asrın sonlarına kadar oldukça farklı temayüldeki insanları kendi içinde barındırmaktadır. Mürcie de bu grubun içerisinde değerlendirilmiştir.²⁵

Dolayısıyla Hâricîlerin büyük günah sahibini kâfir sayan katı din anlayışlarına ilk tepkinin Mürcie'den geldiği görülmektedir. Mürcie, Hâricîlerin iman ile ameli birleştiren katı iman anlayışına karşı çıkararak ameli imandan ayrı tutarak günahların imana zarar vermeyeceğini söylemiştir.²⁶ Bu doğrultuda büyük günah işleyen kişi hakkında ne mü'min ne de kâfir, durumunun Allah'a kaldığını ifade etmişlerdir. Mürcie'nin amel ve iman hakkındaki bu yorumları, Hâricîlerin amel konusundaki katı, tekfirci anlayışı karşısında Müslümanları rahatlattığı görülmüştür. Fakat bu görüş başka bir açıdan değerlendirildiğinde zamanla amelin ihmal edilmesine yol açmış ve bu sebeple Mürcie amelleri hafife almakla suçlanmıştır.²⁷ Ancak bu durumun Mürciîlerin ameli imandan ayrı tutarak, ameli değersiz görmelerinden kaynaklandığını söylemek hakikatla bağdaşmaz. Dönemin şartları dikkate alındığında Hâricîlerin psikolojik baskısına karşılık Müslüman toplumu rahatlatmak için ameli imanın rükunleri içinde ele almayıp, ikinci sırada değer verdiklerini söylemek daha doğru olmaktadır. Ayrıca Mürciî düşüncülerin tamamı aynı görüşte olmayıp, iman konusunda farklı yaklaşımlar sergilemektedirler.²⁸ İhtimaldir ki Ebû Hanîfe, imanı kalp ile tasdik şeklinde kabul edip, iman artmaz ve eksilmez diyerek ameli imandan sonra ikinci sıraya bırakıyor olması sebebiyle bazı âlimler tarafından Mürciî grubuna dâhil edilmektedir. Eş'arî, Mürcie'nin dokuzuncu fırkası içerisinde Ebû Hanîfe'yi zikreder.²⁹

Mürcie içerisinde değerlendirilen bir başka fırka, Muhammed b. Kerrâm taraftarlarının

²⁵ Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı -İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, OTTO Yayınları, Ankara, 2017, s. 40.

²⁶ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, c. I, s. 139.

²⁷ Kutlu, *a.g.e.*, s. 190.

²⁸ Kutlu, *a.g.e.*, s. 191.

²⁹ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 212.

oluşturduğu Kerrâmiyye ise iman tarifinde şunu iddia eder: İman, “dil ile ikrar ve tasdiktir. Kalbin bilgisi veya dil ile ikrarın dışında kalan ameller iman değildir.” Dolayısıyla amel imanın özüne dâhil edilmez. Onlar bu iddialarıyla münafıkların imanının, peygamberin, meleklerin ve diğer Mü’minlerin imanının aynı olduğunu, münafıkların imanının gerçek iman olduğunu iddia etmişlerdir.³⁰ Ayrıca büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen biri de cehennemde ebedî kalmayacaktır. Çünkü onun cehennemde ebedî kalarak kâfirle eşit tutulması adaletle bağdaşmaz.³¹

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700) “Kitâbü’l-İrcâ” adlı eserinde iman ile amelin farklı şeyler olduğundan bahseder. İslâm’ın mü’minlerin kalplerine yerleştirilip sonrasında amellerin emredilmesinden anlaşıldığını, bu sebeple günah sahiplerine tevbe kapısının ölünceye kadar açık bulunarak bu kimselerin tekfir edilemeyeceğini şöyle açıklar:

“Allah, kendisine isyanı yasaklayıcı hükümleri koyduktan, davetini tamamlayıp İslâm’ı, mü’minlerin kalbine yerleştirmesinden sonra dininin kanun ve farzlarını belirleyip ibadet şekillerini öğretti. Böylece Allah’ın hükmü (sünneti) gerçekleşti. Bundan sonra günahkârları tevbe ederek hicret etmeye davet etti. Allah tevbe kapısını hem kendisi için bir delil hem de kulları için bir öğüt olsun diye açtı. İslâm inananlar katında şanı yüce ve yolları açık seçik bilinen bir din olmakla beraber, mazlumların ve Ehl-i zimmet’in haklarını da güvence altına alan bir dindir.”³²

Ebû Hanîfe (150/767) ise günah işleyen kişinin irtidât ettiği iddialarına karşılık naslardan yararlanarak bu görüşün tutarlı olmadığını ifade etmektedir. O, bu görüşüne şu âyetleri delil getirir: Hz. Yûsuf’un kardeşleri: “Ey babamız, bizim için günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz muhakkak suçluyuz”³³ dediler. Onlar bu halleriyle günahkârdır ancak kâfir değillerdir. Yine Yüce Allah, Hz. Muhammed’e “Senin geçmiş ve gelecek günahını Allah’ın affetmesi için”³⁴ buyurmuş, “günahını” yerine “küfrünü” dememiştir.³⁵ Ebû Hanîfe böylelikle bir Müslüman’ın, helâl kabul

³⁰ Abdulkâhir Bağdâdî, *Usûli’-d-Dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2016, s. 286.

³¹ Recep Ardoğan, *Mürce’de Farklı İmân Tanımları*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, c. XVI, sy.2, s. 145.

³² Sönmez Kutlu, *İlk Mürceî Metinler ve Kitâbü’l- İrcâ’*, AÜİFD, c. XXXVII, 1997, s. 325.

³³ Yûsuf, 12/90.

³⁴ el-Fetih, 48/2.

³⁵ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu’l-ebzat*”, 2019, s. 49.

etmemesi şartıyla, kişi büyük günahlardan birini işlemesi sonucu kâfir olmayacağını belirtir. Bu durumda olan bir kişi iman (mü'min) vasfını kaybetmeyip, onu hakiki anlamda mü'min olduğunu söyler. Ona göre, bir mü'min günahları sebebiyle kâfir olmayıp, günahkâr bir mü'min olarak kalır.³⁶

Hâricîler'in katı tekfirci yaklaşımı, Mürcie ise iman-amel ayırımında bulunarak itidâl yolunu tercih etmesine karşılık, Mu'tezile bu iki ayrı kutba sahip görüşlere karşın uzlaştırıcı bir rol üstlenmiştir.³⁷ Mu'tezile, Mürcî düşünceye yer alan günah sahibini mü'min olarak kabul etmeyi reddetmenin yanında Hâricî düşüncedeki büyük günah işleyen kimseyi kâfir kategorisine koymayı da reddeder. Büyük günah sahibini "fâsık" olarak nitelendirir. Böyle bir kişinin tevbe etmeden ölmesi durumunda ebediyen cehennemde kalacağını iddia etmektedir.³⁸ Ancak Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kimseler hakkında ortaya koyduğu fâsık kategorisi Kur'ân'ın tasdik ve inkâr bakımından insanları sınıflandırmasına aykırıdır. Kur'ân'a göre insanlar tasdik ve inkâr bakımından iki sınıftır: Mü'min ve kâfir.³⁹

Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdulcebbar, "Mü'min" adının büyük günah işleyen için mutlak şekliyle kullanılmasına karşı çıkmının yanında, bu ismin mukayyed olarak verilmesine karşı değildir. Böylece büyük günah işleyen (fâsık) Allah'a ve Resûlü'ne inanan biri olarak nitelenmesi câiz olur. Çünkü bir ismin, mukayyed iken ifade etmediği bir mânayı, mutlak olarak ifade etmesine herhangi bir engel yoktur.⁴⁰

Şâa'nın, Zeydiyye kolunun kurucusu Ebû'l Hüseyin Zeyd b. Ali (122/740) ise ameli imana dâhil etmiş bunun yanında ise günahlar konusunda Mu'tezilî bir tavır sergileyerek büyük ve küçük günah ayırımında bulunmuştur. Büyük günah sahibi kimsenin mü'min olmadığını iddia ederek Allah'ın bu kimseler için cehennemi vâcip kıldığını ifade etmiştir.⁴¹ Ehl-i sünnet'in "günahkâr mü'min" anlayışına karşılık ise şu âyeti delil getirerek: "Öyleyse iman eden kimse fâsık gibi olur mu? Bunlar eşit değillerdir."⁴² Fâsık kişi, münafık olmaktadır. Tevbe sûre 67. Âyette de münafıkların

³⁶ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ekber", 2019, s. 55.

³⁷ İbn Teymiyye, *İmân Üzerine*, (Çev. Salih Uçan), Pınar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 49.

³⁸ Kâdî Abdulcebbar, *a.g.e.*, c. I, 34.

³⁹ Ömer Aydın, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁰ Kâdî Abdulcebbar, *a.g.e.*, c. II, s. 620.

⁴¹ İsa Doğan, *İmam Zeyd B. Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2015, s. 222.

⁴² es-Secde, 32/18.

fâsıklar olduğu ifade edilmiştir. Münâfıklar ise cehennemde en alt tabakasında kalacaklardır.⁴³

Zeyd b. Ali, “Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar”⁴⁴ âyeti hakkında, bu âyeti yanlış anlayanlar hakkında şöyle der: Allah’ın bu âyette mârifet ve bağışlanma dilediği kimseler, Nisâ sûresi 31. âyette “Yasakladığımız büyük günahlardan sakınırsanız, küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.” şeklinde bildirilen kişilerdir.⁴⁵ Yani ona göre, büyük günah sahibi kişilerin affedilmesi düşünmek dahi mümkün değildir. Bu doğrultuda Zeyd b. Ali görüşleri etrafında zuhûr eden Zeydiyye âlimleri büyük günah sahibi kimselerin cehennemde azap göreceği ve orada ebedî kalacakları hususunda icmâ etmişlerdir.⁴⁶

Sonuç itibarıyla hicrî I. asırda hilâfet ve bunun neticesinde ortaya çıkan mürtekb-i kebîre ve iman problemi etrafında Hâricilik, Şîa, Mürcie ve Haşeviyye, Kerrâmiyye; Hicrî II. asrın ilk çeyreğinde ise Mu‘tezile İslâm düşüncesinde ortaya çıkmıştır.⁴⁷ İslâm düşüncesinde yaklaşımları bakımından itidâl üzere olan Mürcie ve Ehl-i sünnet âlimleri büyük günah konusu başta olmak üzere imana dair yaklaşımlarında Hâricî, Şîa ve Mu‘tezile karşısında orta yolu tercih ederek yer almışlardır. Bu bakımdan M. Watt ilk Mürciîlerin, gerek Şîiler gerekse Hâricîlerin ayrıştırıcı eğilimlerinin muhalifleri olarak sünnîlerin öncüleri olduğunu belirtir.⁴⁸ Şu halde hicrî II. asrın ilk yarısında ortaya çıkan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey’in kökenlerini siyasî hâdiselere karışmayan tarafsızların oluşturduğu görülmektedir.

Bu araştırmada Ebû Hanîfe’nin, karmaşık fikirler ve akımlar karşısında, İslâm’ın ana gövdesini oluşturan “es-Sevâd’ü-l a‘zam” yani “Ehl-i sünnet ve’l cemâat”ın inanç ilkelerini arı ve duru bir şekilde bir bütünlük içerisinde tarihte ilk defa ortaya koyduğu, delilleriyle ispatlanmaya çalışılmıştır.

⁴³ Zeyd b. Ali, “Kitâbu’l-Îmân” *İslâm’ın Âlim Modeli Zeyd b. Ali’nin Mektupları* (Çev. İsa Doğan), TDV Yayınları, Samsun, 2012, s. 112.

⁴⁴ en-Nisa, 4/48.

⁴⁵ Doğan, *a.g.e.*, s. 120.

⁴⁶ Eş‘ârî, *a.g.e.*, s. 132.

⁴⁷ Kutlu, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁸ Kutlu, *a.g.e.*, s. 43.

1.4. Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Onun Görüşlerini Ortaya Koyan İlk Kaynak Eserler⁴⁹

1.4.1. Hayatı ve Görüşleriyle İlgili Yazma ve Basılmış Kaynaklar

- el-Bâbertî, *en-Nüketü 'z- zarîfe fî tercîhi mezhebi Ebî Hanîfe* (diğer adı er-Rısâletü'n Nadîre), (Süleymaniye ktp., Esad Efendi nr.3613).
- el- Beyâdî, *İşarâtu'l Merâm min İbârâti'l İmâm*, (Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa nr.1568).
- el-Beyâdî, *el-Usûlu'l Münîfe li'l İmâm Ebî Hanîfe*, (Süleymaniye ktp., Şehid Ali Paşa nr. 1705/1).
- Bezzâzî, *Menâkıbü'l- İmâmi'l- A'zam Ebî Hanîfe*, Haydarabad 1321, Beyrut 1981.
- el-Buhârî, *Risâle fî tahtı eti'l- İmâmi'l- Gazalî Ebâ Hanîfe*, (Süleymaniye ktp., İbrahim Efendi nr.860).
- Debbağzâde Mehmed Efendi, *Risâletun fî Beyâni Kavli Ebî Hanîfe*.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, Kâhire, 1976.
- el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Beyrut, 1983.
- el-Huseynî, Mustafa Nüreddîn, es- Seyyid, *el-Metâlibu'l-Münîfe fî 'z-Zebbi Ani'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Bağdad, 1990.
- el- Kanpûrî, *en- Nevâdirü'l –münîfe bi- menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Kanpur, 1310.
- el-Mekkî, Muvaffakuddîn b. Ahmed b. İshak, el-Hârizmî (öl. 568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Haydarâbad, 1326, Beyrut 1981.
- en- Nemerî, *el İntika fî feza 'ili 's-selâseti'l-eimmeti'l- fukahâ*, Kahire 1350.

⁴⁹ Karabulut, Şükran. (2008), Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, *Ebû Hanîfe'nin Kader, İnsan Fiilleri Ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri-Kelam.

- es-Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Haydarabad 1974, Beyrut 1976.
- es- Suyûtî, Celâluddîn, *Tebyidu's Sahîfe fî Menâkibi'l-Îmâmi Ebî Hanîfe*, Beyrut 1405.
- et- Tahâvî , Ahmed b. Muhammed, Ebû Ca'fer, *Menâkibu Ebî Hanîfe*.
- et-Tehânevî, *Ebû Hanîfe ve ashâbühü'l- muhaddisûn*, Karaci, tsz.
- ez-Zebîdî, *Ukûdü'l-cevâhiri'l münîfe fî edilleti mezhebi'l-Îmâm Ebî Hanîfe*, İskenderiye 1290, İstanbul 1309.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh (öl.775/1373), *Menâkibu'l Îmâm Ebî Hanîfe*, Kahire,tsz.
- ez- Zerancerî, Bekr b. Muhammed, *Menâkibû Ebî Hanîfe*, (Süleymaniye ktp., Kasîdecizâde nr.677).

1.4.2. Son Dönemde Yapılan Çalışmalar ve Akademik Araştırmalar

- Asaroğlu, Abdurrahman, *El-Fıkhu'l Ekber*, el- Mağnisâvî Şerhi (tahkik), E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 1996.
- Bebek, Adil, *İslâm Akaidinde Ebû Hanîfe ve el-Fıkhu'l Ebsat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 1984.
- Çelebi, İlyas, *el- Usûlu'l Münîfe* (tahkik), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Feyyâz, Şâkir Zi'b, *Ebû Hanîfe Beyne'l-Cerh ve't –Ta' dil*, Câmîatü Ümmilkurâ, Yüksek lisans tezi, Mekke, 1976.
- Gâveci, Vehbî Süleyman, *Ebû Hanîfe en-Nu'man Îmâmü E'immeti'l –Fukahâ*, Suriye, 1987.
- el-Hakîmî, M. Rızâ, *Levle's – senetân le-heleke'n-Nu'man*, 1985.
- el-Hindî, Ömer b. İshak, *el-Gurretü'l Münîfe fî tahkîki'l – Îmâm Ebî Hanîfe*, Beyrut, 1986.

- Hüseyin Ali, Mahmud, *Ebû Hanîfe'nin İslâm Hukuku ile İlgili Temel Görüşleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1988.
- İblâğ, İnayetullah, *el-İmâmü'l A'zam Ebû Hanîfe el-Mütekellim*, el-Ezher Üniversitesi, Doktora tezi, Kahire, 1987.
- Kîrânevî, Habib Ahmed, *Ebû Hanîfe ve Ashâbüh*, Beyrut, 1989.
- Merttükmen, Hilmi, *Buhâri'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları*, Atatürk Ü. İslâmî İlimler Fakültesi, Doktora tezi, 1976.
- Nar, Önder, *İmam Ebû Hanîfe ve iman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 1996.
- eş- Şak'a, Mustafa, *el- İmâmu'l A'zam Ebû Hanîfe*, Dâru'l Kitabi'l Mısrî, Kâhire, tsz.
- Uzunpostalcı, Mustafa, *Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İslâm Fıkıhdaki Yeri*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1986.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1989.

2. EBÛ HANÎFE’NİN KISA HAYATI

2. 1. Hayatı/Doğumu

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (150/767) yılında Irak sınırları içerisinde bulunan Kûfe’de doğmuş olup asıl adı Nu‘mân b. Sâbit’tir. Ebû Hanîfe’nin etnik menşei hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte Fars asıllı olduğuna dair görüş daha kuvvetlidir. Bir başka rivâyete göre dedesi Zota, İran’dan Kûfeye köle olarak getirilmiş ve daha sonra âzat edilmiştir. Ebû Hanîfe’nin babası Sâbit küçükken Hz. Ali ile görüşmüş ve soyu hakkında Hz. Ali’nin duasını almaya nail olmuştur. Nu‘mân b. Sâbit, daha çok Ebû Hanîfe künyesi ile meşhur olmuştur. “Hanif” kelimesinin müennesi olan Hanîfe, İslâm’a gönül vermiş âbid bir kimse olması veyahut Iraklılar arasında “Hanîfe” denilen bir divit veya yazı hokkasını sürekli yanında bulundurduğundan dolayı bu ismin kendisine verildiği söylenmektedir.⁵⁰

Hanife isminde bir kızı olduğu iddiası, İslâm tarihçileri tarafından kabul görmemiştir. Çünkü onun sadece Hammâd adında bir erkek çocuğu vardır. Onun dışında bir çocuğun olduğu bilinmemektedir.⁵¹

Ebû Hanîfe çok küçük yaşta Ku’rân’ı Kerim’i ezberlemiş, kıraât imamlarından Asım b. Behdele’den (127/745) kıraât ilmini tahsil etmiştir. Daha öncesinde sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi dil bilimlerini, sonrasında ise akâid ve cedel ilimlerini tahsil etmiştir. Ebû Hanîfe güçlü mantığı ve hazır cevaplılığı sayesinde çok kısa sürede bu ilimlerde kendisini kabul ettirmiş, ilim meclislerinde inkârcı ve bid’atçılara karşı mücadele etmiş, bu amaçla birçok şehre seyahat düzenlemiştir. Yaptığı ilmî münazaralarda sürekli galip gelmiştir.⁵²

Ebû Hanîfe önceleri akâid ve kelâm ile meşgulken daha sonra fıkıh konusunda kendisinde eksiklik hissetmesi nedeniyle Hammâd. b. Ebû Süleyman’ın derslerine devam etmiştir. Hocası Hammâd ölünceye kadar onun derslerine devam etmiştir. “*Fakihlerin en değerlilerinden birine devam ettim*” derken hocası Hammâd’ı kastetmiştir. Hocası Hammâd’ın (120/738) senesinde vefat etmesi üzerine onun yerine

⁵⁰ Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), s. 14.

⁵¹ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye (İslâm’da İtikâdi,Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi)*, trc. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Anka Yayıncılık, 2004), s. 341.

⁵² Muvaffak B. Ahmed El-Mekkî, *Menakibu Ebi Hanîfe*, s. 54.

geçerek ders okutmaya ve talebe yetiştirmeye başlamıştır. Müçtehid seviyesinde addedilecek onlarca talebe yetiştirmiştir.⁵³

Ebû Hanîfe ömrünün elli iki yılını Emeviler döneminde, halîfe Abdülmelik b. Mervân (65/685) ile ikinci Mervân döneminde yaşamış, her zaman için Ehl-i beyte yakınlık duymuş, Emevilerin Ehl-i beyte gaddarca uyguladıkları baskı ve şiddetten o da nasibini almıştır. Bu süre içerisinde çeşitli zulüm ve baskılara maruz kalmıştır.⁵⁴

Özellikle ikinci Mervân döneminde Ebû Hanîfe'ye Kûfe kadılığı teklif edilmiş, teklifi kabul etmeyince hapse atılmış ve dövülmüştür. Hapiste sağlığı bozulan Ebû Hanîfe ömrünün son dönemlerinde hapisten çıkarılmış, sonrasında Mekke'ye giderek Emevi yönetimi sona erinceye kadar orada kalmıştır. Abbâsîler 750 tarihinde yönetime geçince Ebû Hanîfe Kûfe'ye dönmüş ve tekrar ilmî halkalar kurarak ders okutmaya devam etmiştir. İlk önceleri Abbâsî yönetimine sempati ile bakan Ebû Hanîfe onların da zulümleri ayyuka çıkınca, onlara karşı tavır almış, özellikle Halîfe Mansûr (158/775) döneminde tekrar hapse atılmış, ikinci defa çile ve işkence dönemi başlamıştır. Hapiste çok zorlu günler geçirmiş, dövülmüş, işkence edilmiş, sonrasında hapisten çıkarıldıktan kısa bir süre sonra (150/767) yılında vefat etmiştir.⁵⁵

Ebû Hanîfe, cömert, kanaatkâr, âbid, zâhid, güvenilir, temiz giyimli bir kişiydi. O, hem ferdi hayatında hem de cemiyet hayatında insanî ilişkilerine hep özenle riayet ederdi. Ömrünün büyük bir kısmını ticaretle geçirmiş, kazancına haram karıştırmamaya her zaman dikkat etmiş, insanların hak ve hukukunu daima gözetmiş, her zaman doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir. Ebû Hanîfe, halîfe ve valilerin dahi yanlış ve haksız uygulamalarına karşı çıkar, kadıların ve yöneticilerin verdikleri yanlış hükümleri eleştirirdi. Ancak bu sebeple çok sıkıntı ve mağduriyetler yaşadığı tarihen sabittir.⁵⁶

Ebû Hanîfe, ilim hayatının başlangıç dönemlerinde kelâm ilmiyle meşgul olduğu hâlde, daha sonra oğlu Hammâd'ı ve diğer talebelerini bu ilimle meşgul olmaktan sakındırmıştır. Bunu üzerine oğlu Hammâd babasına şöyle demiştir:

⁵³ Ahmed Efendi Beyazîzâde, *el-Usûlü'l Münîfe li'l- İmam Ebî Hanîfe (İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri)*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), s. 20.

⁵⁴ Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *İmâm Âzam Fıkh'ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), s. 8.

⁵⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 341.

⁵⁶ Beyazîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, s. 20.

“Siz kelâm ilmiyle kendiniz meşgul olduğunuz halde, şimdi bizi neden bu ilimle meşgul olmaktan men ediyorsunuz?” Bunun üzerine Ebû Hanîfe şöyle cevap vermiştir: “Evet biz kelâmî meseleler hakkında münakaşa/münazara ediyorduk, fakat başımızın üstünde sanki bir kuş varmış gibi aklımızın başımızdan uçmasından korkuyor ve arkadaşlarımızın yanılmasından çok korkuyorduk. Hâlbuki sizler kelâm münakaşalarına giriyor, arkadaşlarınızın yanılmasını, ayaklarının kaymasını istiyorsunuz. Böyle bir konuda arkadaşının yanılmasını isteyen kişi onun kâfir ve sapık olmasını istiyor demektir. -Allah muhafaza- arkadaşının kâfir olmasını istemek küfürdür.”⁵⁷

Ebû Hanife buradaki ifadesinde kelâm ilmiyle meşgul olmaktan sakındırmayı değil, adeta bu ilimle meşgul olmanın yöntemini öğretmiştir.

2. 2. İlmî Şahsiyeti/Kariyeri

Ebû Hanîfe'nin i'tikâdî konular hakkındaki görüşleri, Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ebû Hanîfe; Hâricîler, Kaderiyye, Mu'tezile , Cehmiyye, Müşebbihe ve Mürcie gibi i'tikâdî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşamıştır. İlk defa onu keşfedip ilme teşvik eden kişi Ebû Amr eş-Şa'bî (104/722) olmuştur. İlmî şahsiyetinin oluşmasında en etkili olan kişi ise on sekiz yıl boyunca öğrenciliğini yaptığı hocası, Hammâd b. Ebû Süleyman (120/738) dır. Ayrıca İbrâhîm en-Nehâî (96/714), Kâdı Şureyh (80/699), Mesrûk, Esved ve Alkame b. Kays'tan da ilim tahsil etmiştir. Atâ b. Ebi Rebâh, İkrime, Nâfi'den de hadis dersleri almıştır. Bu hocaların yanında onun ilmi şahsiyetinin oluşmasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Muaz b. Cebel gibi sahabilerin; Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık gibi ehl-i beyte ait olan kişilerin, yine Hasan el-Basrî, Saîd b. Müseyyeb (94/713) gibi Tabiîn'e mensup âlimlerin büyük rolü olmuştur. Ebû Hanife ilmi birikimini kendi ağzından şöyle özetlemiştir: “Hz. Ömer'in fikhını, Hz. Ali'nin fikhını, Abdullah b. Mes'ud'un fikhını ve Abbas'ın fikhını onların ashâbından öğrendim.”⁵⁸ Ebû Hanîfe'nin ders halkasından yüzlerce talebe yetişmiş, bunların büyük bir kısmı müçtehid seviyesinde âlimler olmuşlardır: Ebû Yûsuf (182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805), Züfer b. Hüzeyl (158/775), Ebû Mutî el-Belhî (199/814)'dir. Öğrencilerinin yaklaşık kırk tanesinin müçtehid derecesine ulaştığı söylenmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *İmâm-ı A'zam Fıkh'ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), s. 7.

⁵⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 340.

⁵⁹ Beyazîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, s. 21. ; Bezzazî, *Menakibu Ebî Hanîfe*, s.122.

2. 3. Akâid ve Kelâma Dair Eserleri

Ebû Hanîfe'nin İslâmî ilim geleneğindeki rolü çok büyük ve takdire şayandır. O'nun eserlerinin başında i'tikâdî konulardaki görüşlerini açıklamış olduğu risaleleri gelmektedir. İslâmî ilim geleneğinde Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin ortaya koyduğu akâid ve kelâm ile ilgili görüşleri ilk defa derli toplu, bütüncül bir şekilde ortaya koyan kişidir. Bu da O'nun akâid ve kelâm ilminde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Bir kısım tarihçilerin Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmine yöneldikten sonra, kelâm ilmini terkettiği görüşleri tutarsızdır. Çünkü Ebû Hanîfe risalelerinde insanın ilgilenebileceği ilimlerin en faziletlisinin, Allah'ın zat ve sıfatları ile birlikte meşgul olan ve inanç konularında inkârcıların şüphelerini def etmeyi gâye edinen “*el-Fıkhü'l-ekber*” (*el-Fıkh fi'd-din*) yani Kelâm ilmi olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Kelâm ilmiyle uğraşmak iman ve inanç esaslarını aklî ve naklî delillerle ispata çalışmak, muhalif görüşlerin delillerini çürütmek ve hak ile bâtili birbirinden ayırmak gibi niyet ve gâyeler taşıdığı sürece bu ilmin hor görülmesi için herhangi bir neden yoktur. Ancak bu ulvî gâyeler yerine hak ile bâtili karıştırmak şüphe tohumları saçmak insanlar arasında fitne yaymak gibi idealler güdülürse o zaman bu ilimle uğraşmak zemmedilir. Nitekim daha önce bahsi geçen Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'ı Kelâm ilmiyle meşgul olmasından nehyetmesi bu gerekçelere dayandığı tahmin edilmektedir.⁶¹

Ebû Hanîfe hakikat arayışında son derece samimi, hoşgörülü, ilim meclislerinde herkese söz hakkı tanıyan hatta karşıt görüşleri dinleyen biriydi. O kendi görüşü için “*benim vardığım kanaatım ve ulaşabildiğim en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa şüphe yok ki doğru olan onun görüşüdür*” derdi.⁶²

Ebû Hanîfe ilmi hayatında karşılaştığı problemleri çözerken şöyle bir metod takip etmiştir. Öncelikle Allah'ın kitabına müracaat eder, onda bulamazsa sünnete başvurur, onda da bulamazsa sahâbenin söz ve uygulamalarına bakıp onların görüşlerinden birini tercih eder, onlarda da bulamazsa bu sefer kendisi ictihâd ederdi. Tabiîn'in görüşlerine

⁶⁰ Nu'man Bin Sâbit İmâm A'zam Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 11. Bs (İstanbul: M.Ü.İlahiyat vakfı, 2015).

⁶¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l Muteallim*, s. 11-12.

⁶² Hatib el-Bağdadî, *Tarih'u Bağdad*, c. XIII, s. 352.

uyuma konusunda kendisine bir zorunluluk görmez, serbest olduğunu düşünür “hum rical nahnu rical/onlar adamsa biz de adamız” şeklinde fikrini ifade eder ve kendi görüşünü ortaya koyardı. Ebû Hanîfe yaşadığı dönem içerisinde insanların ihtiyaçlarını dikkate alarak, dinin genel ilke ve amaçları açısından nasları yeniden değerlendirmeye ve sınırlı naslar ile sınırsız olayları aklın yorumu ile makul bir dengede çözmeye ve sonuçlandırmaya çalışırdı. Ebû Hanîfe ilmi tartışmalarda nasları kabul edenleri naklî delillerle ikna ederken, naslarla ikna olmayanları aklî delillerle ikna etmeye çalışırdı. Bundan dolayı rey ekolünün birincil temsilcisi kabul edilmiştir⁶³

2. 3. 1. el-Fıkhü'l-Ekber

el-Fıkhü'l-ekber, Ebû Hanîfe'nin i'tikâdî konulardaki görüşlerinin günümüze ulaşmasına vesile olan önemli bir eserdir. Ebû Hanîfe henüz ilimlerin tasnif edilmediği bir dönemde akâid ile ilgili İslâm inanç ilkelerini ortaya koyan ilme “*el-Fıkhü'l-ekber*” adını vermiştir.⁶⁴ Bu eser özlü bir eser olup, çeşitli rivâyetlerle nakledilmiştir. Bunlar içerisinde oğlu Hammâd ve öğrencilerinden Ebû Mutî, el-Hakem b. Abdullah el-Belhî aracılığıyla gelen rivâyetler en meşhurlarıdır.⁶⁵ *el-Fıkhü'l-ekber* adlı eserin hem müstakil metin olarak hem de şerhleri ile beraber yapılmış pek çok baskıları mevcut olup rivâyet yollarına da işaret eden ciddi neşrini Muhammed Zahid Kevserî (1952) yapmıştır. (Kahire 1368/1949; Beyrut 1425/2004, el-Akîde ve İlmü'l Kelâm adıyla Kevserî'nin neşrettiği dokuz metin ile birlikte.)⁶⁶ Ebû Hanîfe'ye ait adı geçen bu eser on beş kadar şerhli bir şekilde basılıp yayımlanmıştır.⁶⁷

2. 3. 2. el-Fıkhü'l-Ebsât

Bu eser, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî (199/814) kanalıyla gelmiştir. Akâid meselelerini ihtiva eden eserin içeriği soru-cevap şeklindedir. İçerdiği meselelerden bazıları iman, âhiret, nübüvvet, kader, büyük günah işleyen kimsenin durumu, Allah'ın dilemesi ve iman konularıdır. Ayrıca kısaca günah işleyen kişinin kâfir olduğu iddiasının reddini içeren bir bölümü de barındırır. Bu nüsha

⁶³ Beyazîzâde, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, s. 25.

⁶⁴ Mevlüt Özler, *İki Akaid Metni; “el-Fıkhü'l-ekber ile en-Nesefî'nin Akaidi'nin Muhteva Açısından Mukayeseli Bir Tahlili”*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum.

⁶⁵ Ebû'l-Hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akâidetü'l-İslâm ve'l-İmâmü'l-Mâtürîdî*, s. 106.

⁶⁶ Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe*, s. 25.

⁶⁷ Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, “*el-Fıkhü'l-ekber*” DİA, c. XII, 544-547.

ile ilgili, Muhammed Zahid el-Kevserî (1952) yayınladığı eserinde geniş bilgiler vermiştir.⁶⁸

Muhammed Zahid el-Kevserî Ebû Hanîfe'ye yönelik yazdığı eserlerde “*el-Fıkhül-ebsât*” hakkında detaylı bilgiler verip, bu eser hakkında onlarca şerhler yazıldığı bilgisini vermektedir.⁶⁹

2. 3. 3. el-Âlim ve'l-Müteallim

Bu eser Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî'nin soruları ve Ebû Hanife'nin bu sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu eserde kırk üç i'tikâdî soru ve bu soruların cevapları bulunmaktadır. Zahid el-Kevserî eseri tetkik ederek yayımlamıştır.⁷⁰ Bu eserdeki ilim öğrenmede soru cevap yöntemi ile ilim tahsil etmek, günümüzde de bir yöntem bilim olarak hala güncelliğini korumaktadır.

Eser Mustafa Öz tarafından Türkçeye tercüme edilerek “*İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri*” adıyla basılmıştır.⁷¹

2. 3. 4. er-Risâle

Ebû Hanîfe bu eserini, kendisinin ilmi çevrelerce Mürcie'den olduğu ithamlarına karşılık olarak, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî'ye yazmış olduğu bir risaledir. Bu risalede Osman el-Bettî'nin Ebû Hanîfe'ye yazdığı mektupta “*dalâlette kalmış mü'min*” ibaresini kullanmasının yanlış olduğunu açıklaması üzerine Ebû Hanîfe şu cevabı vermiştir: “*Benim için asıl olan Kur'ân ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Bunların dışında kalan şeylerle amel edenler bid'atçı kişilerdir*” diyerek kendi görüşünün doğru olduğunu, dinin temel kaynakları olan Kur'ân, sünnet ve Sahâbe uygulamalarıyla ispat etmeye çalışmıştır.

Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie ekolüne mensup olduğunu itham edenlere karşı şöyle cevap vermiştir: “*Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirmesinde, hakkı söyleyenlerin ne günahı olabilir ki? Bize bu ismi ancak*

⁶⁸ Kevserî, *Te'nîbü'l Hatîb*, s. 73.

⁶⁹ Kevserî, *el-Âlim ve'l Müteallim*, s. 4.

⁷⁰ Kevserî, *a.g.e.*, s. 5.

⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, “*el-Âlim ve'l Müteallim*”, DİA, c. II, 461-463.

düşmanlarımız yakıştırır.” Bu eser Kevserî tarafından 1368/1949 yılında Kahire’de neşredilmiştir. Ayrıca müellif Mustafa Öz tarafından 1981 yılında Türkçe’ye çevrilmiştir.⁷² Ebû Hanîfe’ye nispet edilen eserler içerisinde telif şeklinde yazılmış tek eser budur. Diğer eserlerinin tümü ise imla tarzında yazdırılmıştır.⁷³

2. 3. 5. el-Vasiyye

Ebû Hanîfe bazı dostlarına ve bir kısım öğrencilerine İslâm dininin inanç esaslarıyla ilgili yaptığı tavsiyeleri ihtiva eder. Bu eser Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî tarafından rivâyet edilmiştir.⁷⁴ Bu eserle ilgili muhtelif kütüphanelerde yazma nüshalar ve şerhler bulunmaktadır. Muhammed Zahid el-Kevserî tarafından 1425/2004 yılında “*el-Akîde ve İlmü’l Kelâm*” adıyla neşredilmiştir. Eser ayrıca Mustafa Öz tarafından “*İmam a’zâm’ın Beş Eseri*” adı altında diğer dört risale ile birlikte Türkçe’ye tercüme edilmiştir.⁷⁵

⁷² Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, s. 47.

⁷³ Ebû’l Hayr Muhammed Eyyüb Ali, *Akîdetü’l İslâm*, s. 29.

⁷⁴ Beyazîzâde, *İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 4.

⁷⁵ Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe*, s. 28; Beyazîzâde, *İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 34.

2.4. Kavramsal Çerçeve

2.4.1. İtikâd ve Akâid

İtikâd kavramı, lugatte “*düğüm atmak, bir şeyi diğerine sağlamca tutturmak, bağlamak*” anlamında akd kökünden türetilmiş olup, i’tikâd “*düğüm atmışçasına bağlanmak, tasdik ve kabul etmek, bir şeye gönülden inanmak, onu benimsemek*” anlamlarına gelmektedir. İtikâd kavramı Türkçe’de iman terimi ile çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Terim manası ise “*İslâm dininin kabul edilmesi zorunlu olan temel esasları ve inanılması gereken hükümleri*” manasında kullanılmaktadır.⁷⁶

Akâid kavramı ise lugat manası olarak i’tikâd kavramı ile aynı olup terim manası olarak farklılık göstermektedir. Terim manası “*inanılması zaruri olan esaslar*” olarak tarif edilir. Bu esaslardan bahseden ilme de akâid ilmi denilmektedir. İslâm akâid ilkeleri, delâleti ve sübût kat’î naslarla belirlenir. Amentü olarak bir sistem içerisine toplanmış olan bu ilkeler “*Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin yaratıcısı Allah olduğuna, öldükten sonra yeniden dirilişe iman etmek*” şeklinde derlenmiştir. Akâid ilmi ayrıntılara çok fazla yer vermeden iman edilecek esasları özet halinde sunan bir ilim dalıdır.⁷⁷

2.4.2. iman ve İslâm

İman, “*güven içinde bulunmak, korkusuz olmak*” anlamındaki emn (emân) kökünden türemiş olup “*güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak*” demektir. “*Sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek*” mânasındaki akd kökünden türeyen i’tikâd da “iman” karşılığında kullanılır. Terim olarak iman genellikle “*Allah’tan aldığı bilgileri din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak*” diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min denir.⁷⁸ Ebû Hanîfe, el-Fıkhü’l-ekber adlı eserinin hemen baş kısmında imanı tarif ederken “*İman; Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan*

⁷⁶ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü* (İstanbul: İSAM, 2019). s. 185.

⁷⁷ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 24; Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Ta’rifat (Terimler Sözlüğü)*, trc. Arif Erkan (İstanbul: Bahar, 1997).

⁷⁸ Mustafa Sinanoğlu, “*İmân*”, DİA, İstanbul: DİB Vakfı Yay., 2000, c. 22, s. 216.

olduğuna, hesap, mizan, cennet ve cehenneme inandım, bunların hepsi de haktır” şeklinde ifade eder.⁷⁹

İslâm kelimesi sözlükte “*kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak*” anlamlarına gelmektedir. Silm (slm) kökünden türemiş olan İslâm’ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe (276/889), kelimeyi “*Boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek.*”⁸⁰ anlamlarında kullanmıştır. Terim manası ise “*Allah Teâlâ’nın haber verdiği ve Resûlüllah’dan gelen bütün şeylere bağlanmak, boyun eğmek ve onların tamamını tereddütsüz bir şekilde kabul etmek*” demektir.⁸¹

2.4.3. Kelâm ve Kelâm İlmi

2.4.3.1. Kelâm

Kelâm sözcüğü “*kelime*”nin çoğuludur. “*Maddî ve manevî açıdan etkilemek yaralamak*” anlamındaki “*kelm*” kökünden türemiş bir isim olup “*konuşma, söz söyleme*” mânasına gelir. Allah’ın subûfî sıfatlardan biri olarak “*Kelâm*” “*Allah’ın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğunu bildiren sıfatı*” olarak tanımlanır.⁸² Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın bir kısım varlıklarla, meleklerle, şeytanlarla ve bazı peygamberlerle konuştuğu haber verilir. Bir kısım hadislerde de Allah’ın konuşan bir varlık olduğu, dünyada bazı kişilerle konuştuğu, âhirette ise arada hiçbir vasıta olmadan mü’minlere hitap edeceği ve emirlerine karşı gelen günahkârlarla konuşmayacağı haber verilmiştir.⁸³

İslâm kelâmcıları, Allah’ın “*Kelâm*” sıfatına sahip olduğu noktasında fikir birliği içinde olmakla beraber onun müstakil bir mâna ve muhteva konumunda sadece zihnen de olsa düşünülecek bir “*Kelâm*” sıfatının bulunup bulunmadığı, böyle bir sıfata sahip ise

⁷⁹ İmâm A’zam Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 11. Bs (İstanbul: M.Ü.İlahiyatvakfı, 2015), s. 53.

⁸⁰ Mustafa Sinanoğlu, “*İmân*”, DİA, İstanbul: DİB Vakfı Yay., 2000, c. 23, s. 37.

⁸¹ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Tar’ifat (Terimler Sözlüğü)*, trc. Arif Erkan (İstanbul: Bahar, 1997). s. 21.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “*Kelâm*”, DİA, İstanbul: DİB Vakfı Yay., 2002, c. 25, s. 194-196.

⁸³ Topaloğlu - Çelebi, *a.g. e.*, s. 194.

kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir.⁸⁴ Mâtürîdiyye ve Eş‘ariyye âlimlerine göre kelâm Allah’ın zâtıyla kâim olan mânalardan ibaret olup ezelîdir.⁸⁵

2.4.3.2. Kelâm ilmi

Kelâm ilmi, konusuna göre şöyle tarif edilir: “Allah’ın zâtından ve sıfatlarından ve nübüvvet bahislerinden başlangıç ve sonuç itibariyle kâinatın hallerinden İslâm kanunu üzerine bahseden bir ilimdir.”⁸⁶

Kelâm ilminin gayesine göre ise tanımı şöyledir: “Kesin deliller getirmek ve ileri sürülecek karşı fikirleri çürütmek suretiyle dinî inançları kanıtlama gücü kazandıran biri ilimdir.”⁸⁷

Bu iki tariften ve günümüz ihtiyaçlarından hareketle kelâm ilminin tanımı şöyle yapılmaktadır: “İslâm dininin temel esaslarını ve davranışlarıyla ilgili temel ilkelerini naslardan hareketlerle belirleyen, onları nasların bütünlüğü çerçevesinde değerlendirip akli yöntemlerle destekleyen ve karşı fikirleri eleştirip cevaplandıran bir ilimdir.”⁸⁸

İlm-i kelâm, ilk defa diğer din, kültür ve felsefelerle karşı İslâm dininin temel ilkelerini savunmak amacıyla Mu‘tezile tarafından tarih sahnesine çıkarılmıştır.⁸⁹

2.4.4. İcmâlî ve Tafsîli İman

İman, iman edilecek hususlar ve şeyler açısından ikiye ayrılmaktadır.

2. 4.4. 1. İcmâlî İman

İman edilecek şeylere kısaca ve toplumca inanmak demektir. Yani imanın en özlü, en kısa, en özet şekli olan icmâlî iman, kelime-i tevhid ve kelime-i şehâdet cümlelerinde özetlenmiştir.

⁸⁴ Mehmet Kenan Şahin, “Klasik Kelâm İlmi Tanımları”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, s. 40.

⁸⁵ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, s. 197.

⁸⁶ Cürcanî, *Tarifât (Terimler Sözlüğü)*, s. 189.

⁸⁷ Cürcanî, *a.g.e.*, s. 190.

⁸⁸ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 198.

Tevhid Cümlesi:

“Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah (Allahtan başka hiçbir ilâh yoktur, Muhammed O’nun elçisidir.)”

Şehâdet Cümlesi:

Eşhedü enlâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve resûlüh. (Ben tanıklık ederim ki Allahtan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben yine tanıklık ederim ki Muhammed onun kulu ve elçisidir.)

Kelime-i şehâdet olarak maruf olmuş olan bu cümle imanın ve İslâmın temel ruknü olarak kabul edilmiştir. Yukarda bahsi geçen bu cümlelerden birini söyleyen kişi Allah’ın bir tek ilâh olduğunu, Hz. Muhammed’in O’nun peygamberi olduğunu kabullenmiş olur. Yani Allah Teâlâ’nın Peygamber’ine gönderdiği dini, toplu olarak kabul etmiş olup, İslâm dairesi içerisine girmiş olur. Allah’ın elçisini tasdik etmek, onun getirdiği hükümleri de tasdik etmek demektir. Burada iman edilecek esaslar ayrıntılı olarak belirtilmediğinden bu imana icmâlî (toptan) iman denmektedir. Bir kişinin mü’min sayılabilmesi için icmâlî olarak iman etmesi yeterli olmakla birlikte inanılması gereken diğer şeylerin her birini ayrı ayrı öğrenmesi gerekir ki bu imana da tahkik-i iman adı verilmiştir⁹⁰

2.4.4.2. Tafsîli İman

İman edilecek şeylerin her birine ayrıntılı olarak açık ve geniş bir şekilde inanmaya tafsîli iman denir. Genel olarak tafsîli iman üç dereceye ayrılır:

Birinci derece, Allah’a inanmak, Hz. Muhammed’in Allah’ın resûlü olduğuna ve âhiret gününe kesin olarak inanmaktır. Bu tafsîli iman, icmâlî imana göre daha ayrıntılıdır çünkü burada âhirete imana da yer verilmiştir.

İkinci derece, amentüde ifade edilen prensiplerden oluşmaktadır. Bunlar Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, öldükten sonra dirilmeye, cennet ve cehennem hak olduğuna, mükâfat ve cezanın varlığına, kazâ ve kadere ayrı

⁹⁰ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Marifet Yay., 2011). s. 48.

ayrı inanmaktır.

Üçüncü derece, Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'e gönderdiği ve bize kadar da tevâtür yoluyla ulaştırılan bütün haberleri ve hükümleri tasdik etmektir. Yani Kur'ân-ı Kerîm'de mânası apaçık âyetlerde ve mütevâtir hadislerle sabit olan hususların hepsine ayrı ayrı ve ayrıntılı bir şekilde inanmaktır. Bu durumda namaz, oruç, hac, zekât ve diğer farzları, diğer taraftan helâl ve haram davranışları öğrenip bütün bunların farz ve haram olduklarını gönülden kabul etmek, yürekten tasdik etmek Tafsîli imanın üçüncü derecesini oluşturmaktadır.

Tafsîli imanın Müslüman kişiye faydası, imanının sağlam temeller üzerine oturtmasını sağlamaktadır. Onunla imanı yücelir ve olgunlaşır. Tafsîli imanın üçüncü mertebesini oluşturan, zarûrât-ı diniyye denilen ve inanılması zorunlu bulunan bütün inanç ibadet muâmelât ve ahlâk hükümlerine inanmayı zorunlu kılar.⁹¹

2.4.5. Hidâyet ve Dalâlet

2.4.5.1. Hidâyet

Arap dilinde hem mastar hem isim olarak kullanılan bir kavramdır. Mastar olarak *“doğru yola girmek doğru yolu göstermek”* anlamında, isim olarak ise *“doğru yol, kılavuzluk”* anlamlarında kullanılır. İstîlâhî olarak *“dünya ve âhiret saadetinin yollarını gösterme ve bu istikamet üzere bulunma”* şeklinde tarif edilmiştir.⁹²

Kur'ân-ı Kerim'de hidayet kavramı yer almakla birlikte aynı mânaya gelen hüdâ kelimesi ile birlikte yaklaşık olarak seksen yerde tekrarlanmakta, ayrıca değişik fiil kalıplarında çokça kullanılmaktadır. Kırka yakın âyet-i kerimede geçen ihtidâ kelimesi dönüşlü (mutâvaat) bir fiil olup *“kulun kendi iradesiyle daima hidâyeti talep etmesi, araştırması hidayet yolunu izleyenlerden ayrılmaması”* anlamlarına gelir.⁹³

Kur'ân terminolojisine dair derin eserler telif eden âlimlerden Râgıp el-İsfahânî'nin (502/1108) *“Hidayet”* kelimesine verdiği manalar dört madde halinde şöyle özetlenebilir:

⁹¹ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, s. 49.

⁹² Cürcanî, *Ta'rifât (Terimler Sözlüğü)*, s. 250.

⁹³ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 139.

1. Allah'ın her mükellefe lütfettiği akıl ve idrak yeteneği ile hayatını sürdürmesini sağlayan zarurî malumatlar.
2. Allah'ın vahiy ve peygamberlerle yaptığı davetler.
3. Hidayet yolunu benimseyenlere lütfettiği yardımlar.
4. Allah'ın, hak edenleri âhirette cennetle mükâfatlandırması.⁹⁴

Ehl-i sünnet âlimleri, kulun hidâyete ermesini Allah'ın, O kulun nefsinde hidâyete ermeyi yaratması şeklinde anlamışlardır.⁹⁵

Mu'tezile âlimlerine göre hidâyet, “*Sonuca ulaştırarak şekilde yol gösterme (beyan) veya fiili gerçekleştirecek organların sağlam olarak yaratılması*” anlamlarına gelir.⁹⁶

⁹⁴ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 139.

⁹⁵ Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi (El-Bidayetü fî usûli'd-dîn)*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul:İFAV, 2017), s. 154.

⁹⁶ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler, 9. Bs (Konya: Tekin, 2016)*, s. 274.

2.4. 5. 2. Dalâlet

“Yolunu kaybetmek, şaşırarak, yanılmak” manalarına gelir. Terim olarak ise “hakikatten yüz çevirip bâtila yönelme ilâhî emirlere aykırı davranma” diye tanımlanmaktadır. Kurân-ı Kerim’de iki yüzden fazla yerde tekrarlanan dalâlet kavramı çoğunlukla hidâyetin zıttı olarak kullanılmıştır. Aynı kökten gelen idlâl ise “başkalarını yoldan çıkarma ve hak yoldan saptırma” manasına gelmektedir.⁹⁷

Kelâm ilminde dalâlet çoğu zaman kulun kendi iradesi ve kudretiyle mi yoksa Allah’ın iradesi ve yaratmasıyla mı gerçekleştiği açısından tartışma konusu olmuştur. Dalâletin ortaya çıkmasında etken olan varlık, Cebriyye’ye göre Allah, Mu‘tezile ’ye göre kul, Ehl-i sünnete göre ise kul ve Allah’tır. Dalâletin tercihi (kesb) insana, onun yaratılması ise Allah’a aittir.⁹⁸

Saptırmak (İdlâl), kul sapıklığı tercih ettiği takdirde onu kulda yaratması bakımından Cenâb-ı Hak’ka nispet edildiği gibi sapıklığa sebep olma ve ona davet etme sebebiyle de şeytana nispet edilmiştir.⁹⁹

2.4. 6. İsim ve Müsemmâ

Varlıklara verilen ada “isim”, adlandırılan varlığa “müsemmâ”, adlandırma işine de “tesmiye” denir. Allah Teâlâ’nın hiçbir yaratığa benzemediği hususunda İslâm âlimleri görüş birliği içerisinde. “Allah” kelimesi müstesnâ, onun zatına nispet edilen isimler “Esmâ-i Hüsnâ” diye anılıyorsa da Arap dilinin ifade ettiği anlamlar bakımından birer sıfat olup zât’ı İlahiyyeyi nitelemektedir. Bu sıfatların büyük bir kısmı sınırlı bir şekilde yaratılmışlar tarafından taşınmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde yaratılanlar arasında benzerliğin bulunup bulunmadığı problemi gündeme gelmiştir.

Kurân-ı Kerim’de yüzlerce defa tekrar edilen ilâhî isim ve sıfatlar, Allah kelâmı olup olmadıkları açısından acaba mahlûk mudur yoksa değil midir tartışması yapılmıştır. Ayrıca Kur’ân ayetlerinde sıfat özelliği bulunan “zikir”, “teşbih” ve “tebâreke” kavramları “Allah” ve “Rab” kelimelerinin kendilerine değil bunlara muzaf olan “ism”

⁹⁷ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 74.

⁹⁸ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*, s. 275.

⁹⁹ es-Sâbüni, *Mâturidiyye Akaidi*, s. 155.

kelimesine izâfe edilmiştir. İşte bu sebeple bir kısım âlimler Allah'ı niteleyen sıfatlar ile O'nun zâtı arasındaki münasebeti (isim-müsemma), ilmî tartışma zeminine taşımışlardır.¹⁰⁰

Kelâmî mezhep mensuplarının kendi aralarında bu konuda farklılıklar mevcuttur. Ehl-i sünnet ve selefiyye kelâm âlimleri isim ve müsemmanın aynı olduğunu kabul etmişlerdir. Cehmiyye, Mu'tezile ve Şîî kelâmcıları ismin müsemmadan ayrı ve farklı manada olduğunu benimsemişlerdir.¹⁰¹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî bu konudaki görüşü şöyledir:

“İnsanlar duyularla idrak edemediği Allah'ı, başka bir anlama imkânına sahip bulunmadıkları için duyular âleme ait kavramlarla idrak etmek zorundadır. Fakat bu insan düşüncesini hiçbir zaman yaratan ile yaratılanlar arasındaki benzerliğe götürmez.”¹⁰²

¹⁰⁰ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰¹ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 71.

¹⁰² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, trc. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İSAM, 2020), s. 159.

3. EBÛ HANİFE’NİN İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

3. 1. Allah’ın Varlığı, Allah’ı Hakkıyla Bilme

İnsanlık tarihi boyunca Allah’ın varlığı hakkında tartışmışlar her zaman olmuştur. O’nun varlığını kabul edenler olduğu gibi inkâr edenler de olmuştur. Bu sebeple tarihin akışı içerisinde çeşitli akımlar ortaya çıkmıştır. Her şeyin ölçüsü olarak akli ve beş duyu organlarını gören nice topluluklar yaşamıştır. “*Bana rabbini açıkça göstermedikçe Ona inanmam*”¹⁰³ diyen insanlar tarih boyunca hep olmuştur. İnsanı yaratılmış olduğu fitrattan uzaklaştıran inançsızlık, her zaman insanı kendine yabancılaştırmıştır. Bundan dolayı İslâm inancının ilk evresi Allah’ı tanımak ve hakkıyla bilmeye çalışmaktır.¹⁰⁴

Ebû Hanîfe’ye göre Allah’ı bilmenin ilk yolu vahyin bildirdiği şekilde O’nu tanımaktır. Aksi takdirde Allah’a inanan kişilerin O’nu hakkıyla tanınması ve Allah’a layık olduğu şekilde kulluk yapması mümkün değildir. Çünkü uluhiyyetin anlamını tam olarak kavramak olanaksızdır.¹⁰⁵

İman bölünmez bir bütün olduğundan, artıp eksilmesi olmadığından mü’minler Allah’ı bilme ve O’na iman bakımından eşittirler.¹⁰⁶

Ebû Hanîfe’den gelen bir rivâyet şöyledir:

*Eğer Allah insanlara peygamber göndermeseydi, insanların O’nu akılla bilmeleri vâcib olur, peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilme hususunda mazur değildir. Çünkü İnsanoğlu gökleri, yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını akılla sezmektedir.*¹⁰⁷

Ebû Hanîfe yine bir başka görüşünde:

Allah’ın akılla da bilinmesinin mümkün olduğunu yine akli delillerle izah etmeye çalışmıştır. Nasıl ki fırtınalı bir havada denizin ortasında dalgalarla boğuşan bir geminin kaptansız olarak sahil-i selamete ulaşması mümkün değilse, aynı şekilde bir düzen ve intizam içerisinde bu kâinatı idare eden bir idareci olmadan varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. Yine akıl aynı şekilde anne karnından çıkan bir

¹⁰³ el-Bakara 2/ 55.

¹⁰⁴ Fatih Kurt, ed., *Modern Çağın İnanç Sorunları* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), s. 23.

¹⁰⁵ Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, s. 56.

¹⁰⁶ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰⁷ Beyazîzâde, *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 90.

bebeğin yıldızlar ve tabiat kanunlarının tesiriyle değil de ancak bir yaratıcının varlığı ile mümkün olacağına hükmeder. Âlem her an yenilenmekte ve değişmektedir bu da bir değiştiricinin varlığına delil olduğunu söyler. Nasıl ki boş bir arsanın üzerine yapılmış bir bina o binayı yapan bir ustaya işaret ediyorsa aynı şekilde bu yerleri ve göklerin varlığı da bir yaratıcıya işaret etmektedir. O yaratıcı da Allah'tır."

diyerek izah etmeye çalışır.¹⁰⁸ İtikâdî ilkelerini, Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu temel prensipler üzerine bina eden Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşü de bu istikamette şekillenmiştir.¹⁰⁹

İman edenlerin imanın artmasına vesile olan, iman etmeyenler için pek çok deliller barındıran Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın varlığı ve O'nu tanıma hakkında pek çok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerden En'am 101, 103. Ayetlerin muhteviyatı şöyledir:

"Allah göklerin ve yerin benzersiz yaratıcısıdır. Benzeri olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O dur yaratan ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur."

*"Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdar olandır."*¹¹⁰

Allah'ı tanımanın yegâne yolu, yarattığı eserleri tefekkür ederek yaratandan yaratılana ulaşma yöntemidir. O'nun esması ve sıfatları bize oldukça tatminkâr bilgiler vermektedir.

3. 2. Allah'ın Sıfatları

Sıfat; kelime manası olarak bir şeyin özelliklerini ve ahvalini ortaya koymak için onu niteleyen şeylerdir. Kelâm ilminde ise Allah'ın zâtına nispet edilen manalardır. Kelâm eserleri derinlemesine incelendiğinde Allah'a nispet edilen bütün kelimelerin (manaların) sıfat olarak tanımlandığı görülür.¹¹¹ Allah'ın zâtını akılla tanımak ve tanıtmak mümkün değildir. Bundan dolayı bu bölümde kaynağını Kur'ân'dan ve sünnetten alan Ebû Hanîfe'nin Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. Yaratıcı en güzel şekliyle sıfatları ve esmasıyla tanınabilir. Ebû Hanîfe "*el-Fıkhü'l-ekber*" adlı eserinde Allah'a iman nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verdikten sonra Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkında da bilgi vermektedir.¹¹²

¹⁰⁸ Ebü'l Abbas Şemseddin Ahmed b.Muhammed İbn Hallikan, *Vefayâtü'l- ayân ve enbâü enbâi'z-zaman* (Beyrut: Daru sâdır, 1975), c. 3, s. 184.

¹⁰⁹ el-Maturîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, s. 64.

¹¹⁰ Komisyon, *Kur'ân Yolu Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), s. 139-140.

¹¹¹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 300.

¹¹² Hanîfe, *a.g.e.*, s. 53.

Allah'ın isimleri, zatî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve ebediyen var olacaktır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinde dağınık şekilde bulunan Allah'ın sıfatları şöyle kategorize edilebilir.

3. 2. 1. Allah'ın Zatî Sıfatları: (Sıfât-ı Sübûtiyye)

Allah'ın zâtının ne olduğu hakkında bilgi veren sıfatlardır. Aynı zamanda zıddıyla nitelenenin mümkün olmadığı sıfatlardır. Ebû Hanîfe şöyle sıralama yapmıştır: “*Hayat (hayat sahibi ve diri olan), kudret (her şeye gücü yeten), ilim (her şeyin bilgisine sahip olan), semi (açık gizli her şeyi işiten), basar (gizli açık her şeyi gören), irâde (olmasını istediği şeyi takdir eden).*”¹¹³

3. 2. 2. Allah'ın Fiili Sıfatları: (Sıfât-ı Fi'liyye)

Allah-insan, Allah-eşya, Allah-kâinat arasındaki münasebeti bildiren sıfatlardır. Bir başka tarifle zıtlarıyla nitelendirilmesi mümkün olan sıfatlardır. Ebû Hanîfe fiilî sıfatları şöyle anlatır: “*Tahlik (yaratma), terzik (rızkı verme), inşa (yapma), ibdâ (örneksiz yaratma) ve sun' (sanatla yaratma) vd.*” sıfatlardır. Bu açıklanan zatî ve fiili sıfatları bilmek, Allah'ın varlığını, birliğini tanımak ve bilmek için yeterlidir.¹¹⁴

Allah'ın isim ve sıfatları hakkında bir değerlendirme yapan Ebû Hanîfe şu açıklamayı yapmıştır:

*Allah sıfat ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. İnsanlar Allah'ı ancak bunlarla anlayıp tanıyabilecekler. O'nun isim ve sıfatları ezeli ve ebedidir. Hiçbiri sonradan var olma değildir. O ilmiyle daima âlimdir, daima bilendir. Ezelde de Âlim gelecekte de Âlim'dir. O kudret sıfatıyla hem ezelde hem de gelecekte Kâdir'dir. Allah (cc) Kelâm sıfatıyla konuşur. Vahiy (Kur'ân) kelâm sıfatının tezahürüdür. O tahlik sıfatı ile daima yaratıcıdır. Yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Yüce Allah'ın fiili mahlûk (yaratılmış) değildir. Allah'ın ezeldeki sıfatları sonradan olma ve mahlûk değildir. Allah'ın sıfatlarının sonradan meydana geldiğini, sıfatların mahlûk olduğunu söyleyen kişi yahut sıfatların hakikati hususunda endişe eden veya şüphe duyan kişi Allah'ı inkâr etmiş olur.*¹¹⁵

Ebû Hanîfe'nin bu izahâtının arka planında yaşadığı dönemde sapkın akımlar ve ehl-i dalâlet fırkalarına bir cevap olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Çünkü Allah inancı yanlış ve yamuk olanların ne yaşantısı ne de ahlâkı düzgün olur. İnsan Allah'ı tanıma ve

¹¹³ Hanîfe, a.g.e., s. 53.

¹¹⁴ el-Kârî, *Fıkh'ı ekber Şerhi*, s. 67.

¹¹⁵ Beyazîzâde, a.g.e., s. 105.

O'na kulluk yapma fitratıyla yoğrulmuş ve öylece programlanmıştır.¹¹⁶

3. 2. 3. Allah'a Ait Haberî Sıfatlar: (Sıfât-ı Haberiyye)

Haber (nas) yoluyla sâdır olan sıfatlara verilen isimdir. Bu ismin verilme sebebi bu sıfatlar nas yoluyla öğrenilmiş olmasından kaynaklıdır. Kural olarak Allah'a ait sıfatlar nas yoluyla öğrenilir. Ancak bu sıfatlar naslarda belirlenmemiş olsaydı zâtî ilâhiye atfedilmesi düşünülemezdi.¹¹⁷ Ebû Hanîfe el-Fıkhü'l-ekber adlı eserinde bu sıfatlarla ilgili şu izahâtı yapar: “O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıt, eş ve ortaktan münezzehtir. Allah'ın Kurân'da zikrettiği gibi vech (yüzü), yed (eli) ve nefis (nefis) gibi keyfiyeti (nasıllığı) bilinmeyen sıfatları vardır.”¹¹⁸ Kelâm tarihinde bu sıfatlar üzerinden zaman zaman polemikler yaşanmıştır. Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkalar keyfiyetlerini izhar etmeye çalışmışlardır. Ancak böyle yapılması caiz değildir. Aksi takdirde sıfat iptal edilmiş olur. Örneğin Allah'ın elinden kasıt O'nun cömertliğidir demişlerdir.¹¹⁹

Ehl-i sünnet âlimleri müteşabih içerikli bu sıfatları te'vil etmenin caiz olmadığını söylemişlerdir. Burada örneğin “yed” sıfatını kudret manasına gelebileceğini teyit eden başka bir karine yoktur. Bu sıfatlar keyfiyetsiz, te'vilsiz ve yorumsuz olarak vaz edildiği şekilde kabul edilmelidir.¹²⁰

3. 2. 4. Allah'a Ait Tenzihî Sıfatlar: (Sıfât-ı Tenzîhiyye/Selbiyye):

Acziyet ve yaratılmışlara ait özellikler taşıyan manaları olup zât-ı İlâhiyenin münezzehe olduğu sıfatlardır. Diğer bir mana ise Allah'ın ne olmadığını izah eden sıfatlardır. Yani bu sıfatlar yaratıcı için caiz ve makul olmayan özellikleri bertaraf etmek içindir. Bu sıfatlar bütün İslâm müntesiplerince kabul edilmiştir. Tevhid ilkesini destekleyen bu sıfatların sayısı çok olmakla beraber akâid-kelâm kitaplarından bunların altı tanesine yer verilmiştir.¹²¹ Bu sıfatlar:

¹¹⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 115.

¹¹⁷ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 301.

¹¹⁸ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁹ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 54.

¹²⁰ el-Kârî, *a.g.e.*, s. 105.

¹²¹ Muhammed B. Ömer B. Hüseyin Fahreddîn Râzî - Hüseyin Atay, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1985), s. 145.

1. Vücut: Var olan, yokluğu düşünilemeyen.
2. Bekâ: Varlığının sonu olmayan.
3. Kıdem: Varlığının başlangıcı yoktur.
4. Vahdâniyet: Bir olması, bir olmanın ötesinde başka şekilde düşünülmesinin imkânsız olması.
5. Muhalefetin li'l-havâdis: Sonradan yaratılanlara benzememesi.
6. Kıyâm bi nefsihî: Allah'ın varlığının bizzat kendiliğinden var olmasını ifade eder. Yani varlığı, var olması için başka bir güç ve kuvvete muhtaç değildir.¹²²

3. 3. Nübüvvet Teorisi

Nübüvvet kelimesi sözlükte “haber vermek” manasına gelen n-b-e yahut da nebve kelimesinden türeyip “konum ve değeri yüksek olmak” anlamına gelen mastar isminden türetilmiştir. Nübüvvet kelimesini Râgıb el-İsfahânî, “Allah ile akıl sahibi kulları arasında dünya ve âhiret hayatlarıyla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan elçilik görevi” diye tarif etmiştir.¹²³ Türkçe’de nübüvvet kökünden türeyen nebî kelimesi yerine genellikle Farsça’dan dilimize geçmiş olan peygamber kelimesi kullanılmaktadır. Risâlet kavramı da nübüvvetle eşanlamlı kabul edilmiş zaman zaman birbirini yerine kullanılmıştır. Her iki kavram da, Allah’ın vahiy yoluyla öğrettiği bilgileri ve O’nun emirlerini insanlara ulaştırıp ilâhî elçilik görevini yerine getirmeyi ifade eder. Allah’ın elçilik vazifesi verdiği resullerine nebi de denmektedir.¹²⁴ Kur’ân, peygamber olduğu kesin olan yirmi beş şahıstan bahseder. Bunlardan Hz. Nûh ve İbrâhîm ile soylarından gelen bazı kişilere kitap, hüküm ve nübüvvet lütfedip onlar nebî ve resul yaptığı, ayrıca İsrâiloğulları’na kitap ve nübüvvet verildiği belirtilir:

İbrâhîm’e, kavmine karşı verdiğimiz delillerimiz vardır. Dilediğimiz kimselerin derecelerini artırırız. Muhakkak ki; senin Rabbin Hakîmdir (hükümün ve hikmetin sahibidir), alîmdir (en iyi bilendir). Ve ona İshak (a.s) ve Yâkub (a.s)’ı bağışladık. Hepsini hidayete erdirdik. Ve daha önce Nuh (a.s)’ı hidayete erdirdik ve onun zürriyetinden Davud (a.s), Süleyman (a.s), Eyyub (a.s), Yûsuf (a.s), Musa(a.s) ve Harun (a.s)’ıda hidayete erdirdik. Ve işte böylece, Muhsinleri mükâfatlandırırız. Ve Zekerîya (a.s), Yahya (a.s), İsa (a.s) ve İlyas (a.s); hepsi Salihlerdendir. Ve İsmail (a.s) ve İlyesa (a.s) ve Yunus (a.s) ve Lut (a.s), hepsini âlemlere üstün kıldık. Ve onların babalarından, zürriyetlerinden (nesillerinden) ve kardeşlerinden onları seçtik. Ve onları Sıratı Mustakîm’e (dosdoğru yola, hak ve hakikat yoluna) hidayet

¹²² Kılavuz, a.g.e., s. 113.

¹²³ Rağıp el- İsfahânî, a.g.e., n-b-e mad. s. 1030.

¹²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, DİA, İstanbul: DİB Vakfı Yay., 2007, c. XXXIII, s. 279.

*ettik (ulaştırdık). İşte bu Allah'ın hidâyetidir. Kullarından dilediğini onunla hidayete erdirir. Ve eğer şirk koşsalardı, elbette yapmış oldukları şeyler heba olurdu (boşa giderdi). İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Onlar eğer, onu inkâr ederlerse artık, onu inkâr etmeyecek bir kavmi ona vekil ederdik.*¹²⁵

İnsanlar, her zaman yaratılış gereği olarak aşkın bir varlığa inanma arzusu içinde olmuşlardır. Aynı şekilde insanlık her daim yaratıcı ile aralarında irtibatı sağlayan bir elçiye ihtiyaç duymuştur. İnsanlık bu elçiler sayesinde metafizik âlemler hakkında bilgi sahibi olmuşlar, şüphelerine ve sorularına bu elçiler vasıtasıyla cevaplar aramışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin gönderiliş amacı şu şekilde bildirilmektedir:

*İnsanlar (aslında) tek bir ümmet (millet) idi. Böyle iken Allah, müjde verici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da onlara indirdi.*¹²⁶ *“Ümmîler arasından kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir elçi gönderen O'dur.”*¹²⁷ *“Ey Rabbimiz! Onlara kendi içlerinden senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi (resul) gönder...”*¹²⁸

Dünyada yaşayan tüm milletlere peygamber gönderilmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

*“Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri geldiği zaman, aralarında adaletle hükmedilir ve onlara asla zulmedilmez”*¹²⁹ ve *“Biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı bir elçi olarak gönderdik. Her millet içinde mutlaka bir uyarıcı(peygamber) bulunmuştur.”*¹³⁰

Âyetleri açık bir şekilde nübüvvetin tarihin her aşamasında insanlığın problemlerine çözüm üreten bir mekanizma olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Allah'ın peygamberler göndermesinin en önemli nedenlerinde biri, insanoğlunun ahlâkî yetersizliği ve irâde zayıflığının olmasıdır. Akıl ve irade sahibi olan insanoğlu her doğru bilgiye ulaşmada yaratılışı itibari ile acizdir. Her gelen elçi ilâhî emir ve yasakları tebliğ etmekle sorumlu tutulmuştur. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar pek çok peygamber gönderilmiştir.

Kurân-i Kerim'de, Hz. Muhammed'in nebîlerin sonuncusu olduğu “*hâtemü'n nebiyyîn*” terimi ile ifade edilmektedir. Bu kavram Arapça'da: “*Bir işi tamamlayıp sona erdirmek, bir şeyin sonuna damga vurmak, bir yazı veya belgeyi, mühürlemek anlamına gelen “h-*

¹²⁵ el-En'âm, 6/83-89.

¹²⁶ el-Bakara, 2/213.

¹²⁷ el-Cum'a, 62/2.

¹²⁸ el-Bakara, 2/129.

¹²⁹ Yûnus, 10/47.

¹³⁰ el-Fâtır, 35/24.

t-m” kökünden türetilmiştir.”¹³¹ Peygamberlik müessesinin Hz. Muhammed ile sona erdiği anlamına gelen hatm-i nübüvvet meselesi ilk zamanlardan itibaren kelâm kitaplarının nübüvvet ile ilgili bahislerinde âlimler tarafından ele alınmıştır. Konu ile ilgili âyet ve hadisler, Kur’ân ve Sünnete bağlı bütün âlimler tarafından dikkate alınmış, Hz. Muhammed’den sonra nübüvvet müessesesinin sona erdiği ve onun getirdiği kitabın kıyâmete kadar bâkî kalacağı vurgulanmış ve bu hususun zarûrât-ı dîniyye arasında yer aldığı konusunda görüş birliğine varılmıştır.¹³² *Nitekim Kurân’da “Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirisinin babası değildir. Fakat O Allah’ın resûlü ve nebîlerinin sonuncusudur”*¹³³ âyeti Hz. Muhammed’in peygamberlerin sonuncusu olduğunu ve bir daha peygamber gönderilmeyeceği açıkça ifade etmiştir.

Ebu Hanîfe “el-Âlim v’el-Müteallim” adlı eserinde talebesi kendisine şöyle bir soru sorar:

*“Acaba bizler peygamberi Allah vasıtasıyla mı biliriz yoksa Allah’ı peygamber vasıtasıyla mı biliriz? Peygamber bizleri Allah’a çağırdığı halde peygamberi Allah vasıtasıyla bilmemiz nasıl olur? Cevaben şöyle diyor: “Bizler peygamberin peygamberliğini Allah tarafından biliriz. Her ne kadar peygamber Allah’a çağırırsa da hiçbir kimse Allah’ın gönlüne tasdik ve peygamber olduğu bilgisi koymadan peygamberlerin hak ve doğru söylediğini bilemez. Bundan dolayı Allah şöyle buyurmuştur: ‘Şüphesiz ki sen sevdiğini hidayete eristiremezsin fakat Allah dilediğini doğru yola ulaştırır.’”*¹³⁴

Eğer Allah’ı bilmek peygamberler vasıtasıyla olmuş olsaydı insanlara marifetullah nimetini ihsan etmek, Allah’tan değil peygamberlerden gelirdi. Hâlbuki Allah’ı bilme nimetini peygamberlere de ihsan eden Allah’tır. Peygamberi de insanlara tanıtip tasdik ettirmesi Allah’ın insanlar için bir nimeti ve lütfudur.¹³⁵

Ebü Hanîfe, el-Fıkhü’l-ekber adlı eserinde: *“Bütün peygamberler; küçük ve büyük günah, küfür ve çirkin hallerden münezzeh olup zelleleri vaki olmuştur.”* der. Ayrıca Hz. Peygamberin hiçbir zaman puta tapmadığını, bir an bile Allah’a ortak koşmadığını küçük büyük hiçbir günah işlemediğini nakleder.¹³⁶

¹³¹ İsfahânî, *a.g.e.*, s.149.

¹³² Metin Yurdagür, *“Hatm-i Nübüvvet”*, DİA, Ankara: DİB Vakfı Yay., 1997, c. 16, s. 478.

¹³³ el-Ahzâb, 33/40.

¹³⁴ Lokmân, 31/25.

¹³⁵ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁶ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 55.

Sonuç olarak; insanlık her zaman elçilere muhatap kılınmıştır. Bu elçiler her dönemde yalanlanmış, horlanmış ve dışlanmışlardır. Yine yaşadığımız bu dönemde usul ve yöntem bilmeyen bir kısım kendini bilmezler peygamberi devreden çıkarıp inananları doğrudan Kur'ân ile muhatap etmek istemektedirler. Doğrudan Kur'ân'a muhatap olanların bu hakikati bulup tatbik etmesi mümkün değildir. İnsanlık her asırda olduğu gibi bu asırda da bundan sonra kıyâmete kadar sünnet/peygamber örneğiğe muhtaçtır.

3. 4. Kadere İman

Ebû Hanîfe'ye göre Allah eşyayı herhangi bir şeyden yaratmadı. Allah, eşyayı oluşundan önce, ezelde de biliyordu. Eşyayı takdir etmek ve oluşturmak O'nun ezeli kudretindedir. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfûz'daki yazısı olmadan, dünya ve âhirette hiçbir şey vaki olmaz. Ancak onun Levh-i Mahfûz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır.¹³⁷ Yani herhangi bir icbarî durum söz konusu değildir. İlim sıfatıyla ilintili bir durum söz konusudur.

Allah varlığı yoktan var ederek yaratmıştır. O'nun ilmi/bilgisi hem ezeli hem de ebedî bir bilgidir. Varlığın yaratılması tamamen O'nun takdirinde ve tasarrufundadır. Dilediği zaman eşyayı yokluk âleminden varlık âlemine çıkartmıştır. Çünkü O'nun takdiri, yaratması olmadan hiçbir varlık var olma kudretine sahip değildir. Bir kısım ateist felsefecilerin dediği gibi veya yaratılış öğretisini bir efsane olarak göstermeye çalışan, türlerin sabitliğini inkâr eden, bir sürüngenin kuşa dönüşebileceğini iddia eden, darwinist görüş sahiplerinin iddia ettiği gibi eşya doğal seleksiyon ve evrimle var olmamış¹³⁸ kudret sahibi Allah'ın irade ve tasarrufuyla yaratılmıştır.

Ebû Hanîfe burada kulların fiillerinin Allah'ın ilmi, iradesi, takdiri, yaratması ve Levh-i Mahfuz'da yazması ile meydana geldiğini ifade ettikten sonra, Levh-i Mahfûz'da yazmasının hükmen değil vasfen olduğunu söylemekle insanın iradesini ve hürriyetini temellendirmiştir. Aslında burada cebri bir kader anlayışının doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Yani insan kader inancına sığınarak elinden gelen şeyleri yapmadan, Allah'ın eşyaya koyduğu kurallara (sünnetullah) uygun hareket etmeden işi kadere havale etmenin doğru olmadığı vurgusu yapılmıştır. Örneğin; üniversite sınavına

¹³⁷ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 55; Fahreddîn Râzî - Atay, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, s. 54.

¹³⁸ Fatih Kurt, *Modern Çağın İnanç Sorunları*, s. 127.

hazırlanan bir öğrenci gerekli çalışmaları yapmadan sınavda başarısız olduğunda, “kaderim zaten önceden yazılmıştı” bahanesine sığınması kader inancı açısından doğru değildir. Eğer hükmen yazılmış olsaydı bu kişi ne kadar ders çalışsa da gayret etse de sonuç hiçbir şekilde değişmeyecekti. Böyle bir durum Allah için muhaldir, çünkü o zaman Allah -hâşâ- zalim olurdu. Buradan şu sonuç çıkmaktadır. Ebû Hanîfe’ye göre kulların fiillerinin Levh-i Mahfûz’da yazılı olması onların fiillerinde mecbur oldukları anlamına gelmemekte olup kendi gayret ve çabalarına bağlıdır.

Allah Teâlâ hayır ve şer dâhil, gerçekleşecek her şeyi ilmî ezeliyle bilmiş ve bu ilmüne göre vasıf olarak Levh-i Mahfûz’a yazmıştır. Allah ilim sıfatının tezahürü doğrultusunda mükellef tutacağı mahlûkatın şer’î emirleri karşısında nasıl tutum sergileyeceklerini bilmiş ve o bilgisine nazaran onların nasıl irade edeceklerini (vasıf olarak) Levh’i Mahfûz’a yazmıştır. Onların nasıl irade edip yaşayacaklarını daha onları yaratmadan bilip takdir etmesi kaderleridir. Yani kaderin ezelde tayin olması demek, iradesini kulların iradesine tabi kıldığında ve onların ne yapacaklarını ezeli ilmiyle bilmesi demektir.¹³⁹

Ebû Hanîfe’ye göre Dünya ve âhirette hiçbir şey Allah’ın iradesi dışında kalmaz. Bununla birlikte Allah’ın ezeli olan ilmi değişmez olduğundan ve her şeyi hakkıyla bildiğinden, ezelde Allah ne bilip, takdir ettiyse kulun başına o gelir. Takdir etmediği bir şey asla başına gelmez.¹⁴⁰

“Başlarına bir kötülük gelince de “Bu senden” derler. Deki “Hepsi Allah’tandır”. Ne oldu bu topluluğa ki söyleneni bir türlü anlayamıyorlar! Sana gelen iyilik Allah’tandır. Başına gelen kötülük ise senin nefsendendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter.”¹⁴¹

Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki Allah’ın ezelde dilemesi kulun iradesi ile olup onu kendi iradesi ile seçmesi dolayısıyladır. Yoksa bu ifadeden kulun mecbur/cebri olduğu anlamı çıkartılmamalıdır. Ebû Hanîfe’nin kader konusunda ne sınırsız bir hürriyet taraftarı ne de cebirci düşünce taraftarıdır. O bu ikisi arasında orta yolun savunmasını yapmaktadır. Yani Allah kulunun iradesine değer vermektedir. Verilen bilgiler ışığında, kadere iman etmenin aklen bir zaruret olduğu sonucuna varılabilir.

¹³⁹ Hanîfe, *el-Fıkhu’l-’ebsât*, s. 38.

¹⁴⁰ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁴¹ en-Nisa 4/78-79.

Çünkü kadere iman aynı zamanda Allah'ın ilim sıfatına iman etmek demektir.

3. 5. Âhirete İman

Âhiret, “âhir” kelimesinin müennes şekli olup, evvel kelimesinin mukabilidir. Bütün ilâhî dinlerde “dünya hayatından sonra başlayıp ebedî olarak devam edecek olan hayat” şeklinde tanımlanmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de, “el-yevmü’l âhir, ed-dâru’l âhire, en-neş’etü’l uhrâ, dâru’l karâr, yevmü’d-din” şeklindeki terkiplerde yüz on yerde geçmektedir. Altı madde olarak tertip edilmiş iman esasları üç ana esasa indirildiğinde (usûl-i selâse) bu üç temel esasın birisini âhirete imandır. Diğerleri ise ulûhiyyet ve nübüvvet esaslarıdır. Ancak ulûhiyyet tüm bu esasların aslını oluşturmaktadır.¹⁴² (aslü’l-usûl)

Âhirete iman, dünya hayatını ilâhî emir ve yasaklara göre yaşayan veya aykırı yaşayan kişilerin yani bütün insanların hesaba çekilecekleri bir hayattır. Kur’ân-ı Kerîm’in çeşitli ayetlerinde âhiret hayatına atıf yapılmıştır.¹⁴³ “O gün Adalet terazilerini (kıyâmet Günü için) kurarız. Hiç kimseye zulmedilmez. Hardal tanesi ağırlığında (basit bir şey dahi) olsa onu getiririz. (Teraziye koyarız) Hesap sorucu olarak biz yeteriz.”¹⁴⁴

Âhiret hayatı metafizik bir âlem olduğundan onun hakkındaki bilgiler vahye dayalı bilgilerdir. Kur’ân-ı Kerîm’de âhiret, bir ceza ve mükâfat yurdu olarak tanımlanmaktadır:

*“İman edenlerden, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabûilerden kim Allah’a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işlerse, işte onların Rableri yanında mükâfatları vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.”*¹⁴⁵

*“Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ile sana indirilene ve senden önce indirilen kitaplara iman eden mü’minlere; özellikle namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, Allah’a ve âhiret gününe iman edenlere pek büyük bir mükâfat vereceğiz.”*¹⁴⁶

“Onlar (inkârcılar) O gün geldiğinde Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi mutsuz, kimi ise mutludur.”

¹⁴² Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü* s. 19; Şerafeddin Gölcük, *İslâm Akaidi*, Konya: Esra Yayınları, s. 121.

¹⁴³ Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur’ân Fihristi*, Ankara: Fecr Yayınları, s. 100.

¹⁴⁴ el-Enbiyâ, 21/47.

¹⁴⁵ el-Bakara, 2/64.

¹⁴⁶ en-Nisa, 4/162.

*Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten dilediğini yapar.*¹⁴⁷

Ebû Hanîfe'ye göre âhiret yurdu birbirlerinin haklarına riayet etmeyen kişilerin hesaplaşma yeridir. Haksızlığa uğramış olan kişinin hakkı mutlaka O kişiye sevap olarak verilir. Sevap yoksa mağdur kişinin günahlarından diğer kişiye yükletilir. Hesap neticesinde, cenneti hak edenler cennete, cehennemi hak edenler cehenneme gönderilecektir. Asla kimseye bir haksızlık yapılmayacaktır.¹⁴⁸

İlahi vahiyle verilen haberlere göre; âhiret yurdu adaletin tam olarak tecelli edeceği yerdir. Hiçbir torpil ve adam kayırma olmayacak. Hiç kimse bir haksızlığa ve zulme uğratılmayacaktır. Kişilerin dünyada yaşadığı hayata göre âhiret hayatları şekillenecektir. Buna göre de âkıbet, ya cennet yurdu veya cehennem vadisi olacaktır.

3. 5. 1. Kabirde Sual ve Azap Tartışmaları

Sual: “*Soru sorarak bilgi istemek; bir şeyin sonucunu birinden istemek*” manalarına gelmektedir.

Kelâm ilminde âhiret âleminin ilk durağı olan kabir hayatının ilk başında ve kıyâmetin gerçekleşmesinden sonraki hesaba çekilme sırasında gerçekleşecek sorgulamayı ifade eder.¹⁴⁹

Kurân-ı Kerim’de mü’minlerin hem dünya hayatında hem âhiret hayatında destekleneceğini bildiren âyetin,¹⁵⁰ kabir suali hakkında olduğu çeşitli hadislerde nakledilmiştir. Örneğin ölü kabre konulduktan sonra Münker ve Nekîr isimli iki melek gelip ölüyü hesaba çekecektir.¹⁵¹

Kabirdeki bu sorgulama ölen kişinin dünya hayatındaki iman veya inkârına yöneliktir. Fakat kıyâmetin kopmasından sonra gerçekleşecek olan hesap mü’min kâfir herkesin dünya hayatında yaptığı her türlü iradî fiillere yönelik olacaktır.

¹⁴⁷ Hûd, 11/105-108.

¹⁴⁸ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 75.

¹⁴⁹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁵⁰ İbrâhîm, 14/27.

¹⁵¹ Buhârî, “*İlim*”, 24; Müslim, “*Küsûf*”, 11.

Peygamberler masum (günahtan korunmuş) olduklarından diğer insanlar gibi sual ve hesaba tâbi tutulmayacaklardır. Fakat peygamberler bir emanet olarak Allah'tan aldıkları vahiy ile ilgili görevlerini ve kendilerine vahyedilmiş hak dini tebliğ edip etmedikleri hususunda hesaba çekileceklerdir. Bununla ilgili bir âyette Cenâb-ı Hak, mahşer gününde bütün peygamberleri bir araya getireceği ve “*Hak dine yaptığınız davetlere karşı insanlar size nasıl cevaplar vermiştir?*” diye soracağı ifade edilmiştir.¹⁵² Bir başka âyette “*Elbette kendilerine peygamber gönderilen toplumları da gönderilen peygamberleri de hesaba çekeceğiz.*”¹⁵³

Kabirdeki sualin hak olduğunu gösteren bir hadis-i şerifte; Hz. Peygamber bir kabrin yanından geçerken “*Kardeşiniz için Allah'tan mağfiret dileyin çünkü o şu anda sorguya çekilmektedir*”¹⁵⁴ buyurmuştur.

Kabir suali ile ilgili olarak bir kısım müfessirler İbrahim sûre 27. Âyetin kabir azabıyla ilgili olduğu sonucuna varmıştır. “*Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem âhiret hayatında sağlam tutar. Allah zalimleri şaşırır ve Allah dilediğini yapar.*”¹⁵⁵ Bu ayette geçen “*Allah Onları kabirde Münker ve Nekîr'e cevap verme konusunda sağlam tutar*”, ve “*Allah Onları, sorulan sorulara doğru cevap vermeye muvaffak kılar*” şeklinde tefsir edilmiştir.¹⁵⁶

Ebû Hanîfe el-Fıkhü'l-ekber adlı eserinde; “*Kabirde Münker ve Nekîr'in sualleri haktır. Kabirde ruhun cesede iade edilmesi haktır. Bütün kâfirler ve asi mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.*”¹⁵⁷ der.

Mu'tezile ve Râfîzî gibi bir kısım ekoller kabir azabının varlığını inkâr etmişlerdir. Ancak Ehl-i sünnet inancına göre, Allah kabirdekileri diriltecek ve hak edenlere diri oldukları halde azap edecektir.¹⁵⁸

¹⁵² el-Mâide, 5/109.

¹⁵³ el-A'râf, 7/6.

¹⁵⁴ Müslim, “*Cenâiz*”, 63; Ebû Dâvûd, “*Cenaiz*”, 67,69; Müsned, c. I, s. 225,226; Müslim, “*Tahâret*”, 111.

¹⁵⁵ İbrâhîm, 14/27.

¹⁵⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilat'ül Kur'ân Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu - Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar, 2019), 1: c.7 s. 525.

¹⁵⁷ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 57.

¹⁵⁸ İmam Ebû'l Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Usûlü'd-Din)*, trc. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan, 2019), s. 253.

Kur'ân'da kabirdeki azabın varlığına sarahaten değil işareten delil kabul edilen ayetler mevcuttur. Onlardan biri şu ayettir. “*Onlar sabah akşam ateşe arz olunurlar. Kıyâmet çattığı gün Firavun adamlarını azabın en ağırına sokun, denir.*”¹⁵⁹ Bu ayette Firavun'un adamlarının ateşe arz olunacağını beyân ediliyor. Bunun kıyâmetten önce olduğu anlaşılıyor çünkü âyetin devamında kıyâmet vuku bulunduğu daha şiddetli azaba sokulacağı bildirilmektedir. Anlaşılıyor ki Firavun'un adamlarına kıyâmet öncesi sunulan bu azabın kabirde olacağıdır. “*Benim kitabımdan yüz çeviren bilsin ki ona dar bir geçim vardır kıyâmet gününde onu kör olarak diriltiriz.*”¹⁶⁰ Bir kısım müfessirler buradaki “*dar geçim*” ve “*sabah akşam ateşe arz olunurlar*” ifadeleri için kabir azabıdır¹⁶¹ demişlerdir.

Bir kısım hadisi şeriflerde kâfirler ve mü'minlerin bazıları için kabir azabının varlığından bahsedilir. Mü'minlerden günahkâr olanların azap edileceği, itaat yolunda olanlar için ise nimet verileceği bildirilmiştir. “*Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe yahut cehennem çukurlarından bir çukurdur*”¹⁶²

Bazı âlimler kabir azabını rüyaya benzeterek şöyle demişlerdir. Nasıl ki insanlar rüyada kötü ve sıkıntılı bir hal yaşadıklarında onu yakinen hissediyorlarsa aynı şekilde kabir azabını da hak eden insanlar da onu hissedeceklerdir. İnsanlar rüyayı nasıl gerçek yaşantıdan ayırt edemiyorsa aynı şekilde kabir azabını da gerçek olarak hissedecektir.¹⁶³

İtikâdî konularda şu ilke hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. İtikâdî konular kesin ve muteber olan yani mütevâtir olan delillerle ortaya konulur. Âhad haberler ile rivâyet yoluyla ortaya konulan konular zan ifade eder. Bundan dolayı kabir suali ve azabı konusundaki deliller de zan ifade ettiği için başka yorum sahiplerini tekfir yoluna gitmek doğru değildir.¹⁶⁴

3. 5. 2. Ölümünden Sonra Dirilme (Haşir) Meselesi

Haşir: “Sözlük manası olarak “*bir topluluğu bulunduğu yerden iradesi dışında çıkarıp*

¹⁵⁹ el-Mü'min, 40/46.

¹⁶⁰ et-Tâhâ, 20/124.

¹⁶¹ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Tâhâ sûresi 124. Ayet tefsiri, s.1123.

¹⁶² Tirmizî, “*Kıyâmet*”, 26.

¹⁶³ el-Kârî, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁶⁴ el-Kârî, *a.g.e.*, s. 258.

bir meydanda toplamak demektir.” Akâid ilminde ise mahşer gününde yeniden diriltilecek insanların hesaba çekilmek üzere bir meydanda toplanması manasına gelir. Toplanılacak bu yere “mahşer”, “mevkuf” veya “arasât” denir.¹⁶⁵

Kıyâmet gününde cesetlerin yeniden diriltilecek (cesetlerin haşrı) hak olup nasla sabittir. Akâid âlimleri yeniden dirilişin eski bedene ruhun yeniden iade edilmesiyle yani beden ve ruhla gerçekleşeceğini söylemişlerdir.¹⁶⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle ifade edilmektedir: “*Kıyâmet vakti şüphe yok ki gelip çatacaktır ve Allah kabirde yatanları mutlaka diriltecektir.*”¹⁶⁷

*“Çürümüş kemiklere kim can verecek? Diyene, cevaben -de ki onları ilk defa yaratan Allah tekrar diriltecektir.”*¹⁶⁸

Akâid âlimlerinin bildirdiği görüşün aksine İslâm filozoflarından; İbn-Rüşd, İbn Sina gibi filozoflar haşrın cismani değil sadece ruhani olacağını ifade etmişlerdir. Filozoflar bu temel görüşlerini belirlerken bu konuda varit olmuş rivâyetleri akılla değerlendirip böyle bir sonuca vardıkları görülmektedir.¹⁶⁹ Ebû Hanîfe el-Vasiyye adlı kitabında: “*İkrar ederiz ki Allah Teâlâ bütün nefis sahiplerini öldükten sonra mükâfat veya ceza vermek ve insanların birbirinin haklarını ödemek için uzunluğu elli bin sene kadar olan bir günde yeniden diriltecektir.*”¹⁷⁰

Kur’ân, âhîret ahvali ile ilgili çokça malumatlar vermektedir. Kişilerin dünyada yaptıklarının karşılıklarını bulacakları bir günün mutlaka geleceğini ve o gün yapılanların karşılığını tatmak için yeniden dirilişin mutlaka gerçekleşeceğini haber vermiştir. “*Şüphesiz ayırım günü haklıyla haksızı ayırmak için belli bir vakit olarak belirlenmiştir.*”¹⁷¹

¹⁶⁵ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁶⁶ es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, s. 177.

¹⁶⁷ el-Hacc, 22/7.

¹⁶⁸ el-Yâsîn, 36/78-79.

¹⁶⁹ Fahreddîn Râzî - Atay, *a.g.e.*, s. 237,250; Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn)*, trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (Kabalıcı, 2005), s. 249.

¹⁷⁰ el-Kârî, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁷¹ en-Nebe, 78/17.

3. 5. 3. Amel Defterinin Mahiyeti

Literatürde genel olarak amel defteri yerine, kitap veya defter kavramı kullanılır. “İnsanların dünyada sahip olduğu inanç ve yaptığı eylemlerin kayıtlı bulunduğu ve âhirette hesap sırasında kendilerine verilecek olan defteri” ifade eder. Amel defterine “suhuf, kitâbu’l- a‘mâl ve özel anlamıyla siccin de denir.¹⁷² Kurân-ı Kerim, yaratıcının insanların gizli-açık bütün söz ve davranışlarını işittiğini, gördüğünü ve görevlendirdiği meleklerin bunları zapta geçirdiğini “iyilere ait kitabın (yazılı belge) illiyînde, kötülerin kayıtlarının ise siccînde” olduğunu haber vermiştir.¹⁷³

Kıyâmet gününde herkesin amel defterinin kendisine verileceği ve herkes kendi kitabını okuyacağı bildirilmiştir. Mü’minlerin amel defterleri Kur’ân’ın haber verdiği üzere sağ taraflarından kâfirlerin ki ise sol ve arka taraflarından verilecektir.

Konu ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm geniş izahâtlar yaparak şu bilgileri vermektedir.

“Her insanın sorumluluğunu omzuna yükledik. Kıyâmet gününde insana açılmış şekilde önlerine konulacak bir kitap çıkaracağız. Oku şimdi kitabını denilecek. Bugün kendini yargulamak üzere kendi nefsin sana yeter!”¹⁷⁴

“Her insan topluluğunu önderleriyle/liderleriyle birlikte çıkaracağımız o günde kimlerin amel defterleri sağ taraflarından verilirse işte onlar amel defterlerini sevinçle okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğratılmayacaklar.”¹⁷⁵

“Kitabı sağ tarafından verilen kimse der ki ‘alın kitabımı okuyun; doğrusu ben hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.’ Artık o, mutlu olacağı bir hayat içindedir, meyveleri kolayca ulaşılabilir yüce bir cennettir. Onlara ‘geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık âfiyetle yiyip için’ denir. Kitabı sol tarafından verilenlere gelince o, ‘keşke’ der, ‘bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiç yarar sağlamadı, güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.’ (Ve şöyle emredilir) Onu yakalayıp bağlayın ve sonra onu alevli ateşe atın!”¹⁷⁶

“Kime de kitabı sağ tarafından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir ve mutluluk içinde yakınlarına dönecektir. Kime de kitabı arkasından verilirse ‘eyvah!’ diye bağırarak ve alevli ateşe girecektir.”¹⁷⁷

Müslüman olan her birey kıyâmet gününde kendisine amel defterinin verileceğini ve

¹⁷² Topaloğlu - Çelebi, a.g.e., s. 206.

¹⁷³ el-İnfitar, 82/10-11; el-Mutaffifin, 83/7-18.

¹⁷⁴ el-İsra, 17/13-14.

¹⁷⁵ el-İsra, 17/71.

¹⁷⁶ el-Hâkka, 69/19-31.

¹⁷⁷ el-İnşikâk, 84/7-10.

herkesin amel defterini kendisi okuyacağını bilmesi ve ona inanması gerekir. Kişi yaşadığı hayat içerisinde yaptığı bütün şeylerin ve yapması gerekirken yapmadığı şeylerinde kayıt altına alındığı bilinci ve şuuruyla yaşamaya gayret etmesi gerekir. Bu ise âhirete iman etmenin bir sonucudur. Tutulan kayıtlar adeta bir film şeriti veya flash bellek misali insanlara sunulacak ve bu kayıtlara hiçbir şekilde itiraz edilemeyecektir. Günümüzde bunu anlamak daha kolaylaşmıştır. Bir işyerinde veya bir kurumda çalışan kişi nasıl ki bir üst amirine karşı sorumlu olup hesap vermeye mecbursa, tüm varlığı yaratıp insanoğlunun hizmetine sunan âlemlerin Rabbi olan Allah da insanları aynen hesaba çekecektir. Yani bu durum, sorumluluk sahibi bir birey olarak yaratılmış insanoğlunun sorumluluklarını yerine getirip getirmediğinin bir sınaması olacaktır.

3. 5. 4. Âhirette Amelleri Tartacak Terazi (Mîzan)

Bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, tartmak, anlamına gelen vezn kalıbından türetilen mîzan kelimesi bir alet ismidir. “*Tartı aleti, terazi, tartmada kullanılan ağırlık, adalet*” gibi manalara gelir. Terim olarak “*âhîret ahvalinin belirli merhalesinde mükellef olan insanların iman ve amellerinin değerlendirilmesini veya tartılmasını sağlayan şey*” demektir.¹⁷⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de vezn kelimesi kullanılarak kıyâmette Amellerin tartılması olayının mutlaka gerçekleşeceği bildirilmiştir. “*O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa ermişlerdir.*” “*Kiminde tartıları hafif gelirse işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini zarara sokanlardır*”¹⁷⁹

Bu ayetlerden adalet terazilerinin kurulacağını bir günde hiç kimseye haksızlık edilmeyeceği, iyilikleri ağır gelenlerin kurtuluşa ereceği, hafif gelenlerinse hüsrana maruz kalacakları haber verilmiştir.

Mîzan dünyada yapılmış olan amellerin miktarını tespit etmeye yarayan bir araç olup, akıl onun keyfiyetini bilmekten âcizdir, dünyadaki terazilere benzetilmesi uygun değildir. Bu hususta nakille bildirilmiş olan bilgilere teslim olmak en sağlam yoldur.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 237; Cürcanî, *Ta’rifat (Terimler Sözlüğü)*, s. 236.

¹⁷⁹ el-A’râf, 7/8-9.

¹⁸⁰ es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, s. 178.

Ehl-i sünnet âlimleri; bu konuda “*mîzan haktır, onunla kıyâmet gününde Allah Teâlâ'nın dilediği şekilde ameller tartılır,*” demiştir. Bu tartma eylemiyle Allah Teâlâ, adaleti ile mazlumu zâlimden birbirinden ayırmayı murat etmiştir.¹⁸¹

Ebû Hanîfe de “*Kıyâmet günü amellerin mîzanla tartılacağı hususu haktır*” demiştir.¹⁸²

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de mîzanla ilgili şu ayetler yer almaktadır:

*“Biz kıyâmet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye haksızlık edilmez. Yapılan bir hardal tanesi kadar da olsa, onu getirir onu mîzana koyarız. Hesap görücü olarak biz onlara yeteriz.”*¹⁸³

*“Sûra üflendiğinde artık ne aralarındaki akrabalık bağları işe yarayacak, nede birbirlerini soru sorabilecekler! O zaman kimlerin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa ermiş olacaklar. Tartıları hafif gelenler ise kendilerini ziyan etmiş olanlardır. Onlar cehennemde ebedi kalacaklardır.”*¹⁸⁴

Mahiyeti tam olarak akılla anlaşılması mümkün olmayan amellerin tartılması meselesi, ayetlerle delillendirilmiş, iman edilmesi gereken bir hakikattir.

3. 5. 5. Sırat Köprüsü

Sözlükteki manası “*cadde ve anayol*” demektir. Kur'ân'da bu manada kullanılmakla beraber akâid ve kelâm kitaplarında ise “*cehennemin üzerine kurulmuş köprü*” manasında kullanılmıştır.¹⁸⁵

Ehl-i sünnet akâid sistemine göre sırat haktır, o cehennemin üzerine kurulmuş bir köprüdür.¹⁸⁶

İnanan inanmayan herkes mahiyeti bilinmeyen bu köprüden iman ve amel durumuna göre geçecektir. Mahiyeti akılla tam olarak anlaşılması mümkün olmayan bu köprüyü karşıya salimen geçenler cennete ulaşacak, geçemeyenler ise cehenneme düşecektir.¹⁸⁷

“İçinizden, oraya (cehenneme) uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu rabbinin kesinleşmiş

¹⁸¹ el-Pezdevî, *Ehl-i sünnet Akâidi*, s. 246.

¹⁸² Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 57.

¹⁸³ el-Enbiyâ, 21/47.

¹⁸⁴ el-Mü'minûn, 23/101-103.

¹⁸⁵ Rağib el-İsfahanî, *Müfredât (Kur'ân Kavramlar Sözlüğü)*, trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra, 2012), s. 589; Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁸⁶ es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, s. 178.

¹⁸⁷ el-Pezdevî, *Ehl-i sünnet Akâidi*, s. 248.

*bir hükmüdür. Sonra biz kötülükten sakınanları cehennemden koruruz (esirgeriz); Zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada (cehennemde) bırakırız.*¹⁸⁸

Zikredilen bu ayetler üç şekilde yorumlanmıştır:

1. Mü'min olsun kâfir olsun bütün insanlar aynı zamanda cehennemin üstüne kurulmuş olan bu sırat köprüsünden geçmek zorunda olduklarından dolayı oraya uğramış olacaklar.
2. Bu ayetlerdeki maksat kâfirlerdir. Ve onlar cehenneme gireceklerdir.
3. Potansiyel olarak her insan iman ve ameline göre cennete olduğu kadar cehenneme de girebilecek durumdadır.¹⁸⁹

Kütüb-i Sitte de geçen bazı hadislerle göre sıratı ilk geçecek olan kişi Hz. Muhammed olacak, yine bazı insanlar sıratı şimşek hızıyla, bazısı rüzgâr gibi bazıları da sürünerek geçecek, kâfirlerle, günahları bağışlanmamış mü'minler, sıratı geçmeden cehenneme düşeceklerdir.¹⁹⁰

Sırat ile ilgili halk dilinde dolaşan kıldan ince kılıçtan keskin olduğu şeklindeki ifadeler sahih rivâyetlerde yer almamaktadır. Bu şekildeki anlatımlar sıratı geçmenin zorluğunu ifade etmek için kullanılan temsili ve mecazî ifadeler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹¹

3. 5. 6. Cennet ve Mahiyeti

“Gizlemek, örtmek” anlamına gelen cenn kökünden türemiş bir isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” anlamına gelir. Kur’ân’da müfred, tesniye ve cemi şekliyle 147 yerde geçmektedir. Bunun dışında “*Adn, Firdevs, Naîm, Dârü’s-selâm, Darü’l-mükâme ve Hüsnâ*” gibi isimlerle de anılır.¹⁹²

Bir akâid ve kelâm terimi olarak cennet; günahsız, günahı affedilmiş veya günahının karşılığı olan cezayı çekmiş mü'minlerin âhret yurdunda ikamet edecekleri yerdir.¹⁹³

¹⁸⁸ Meryem, 19/71-72.

¹⁸⁸ Buhârî, “*Rikâk*”, 52; Müslim, “*Îmân*”, 329.

¹⁹¹ Gözün, Abdulvehhab. “*Hadislerle Göre Sırat Köprüsü ve Özellikleri*”. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 (2021): s. 179-211.

¹⁹² Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s 68; Cürcanî, *Ta’rifat (Terimler Sözlüğü)*, s 80.

¹⁹³ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 68; Cürcanî, *a.g.e.*, s. 80.

Kur'ân'da cennete dair geniş tasvirler mevcuttur. Kelâm ilminde cennetin şimdi mevcut olup olmadığı, ne zaman yaratılacağı, ebedi olup olmadığı, kimlerin cennete gireceği gibi konular halen tartışılmaktadır.

“Rabbimizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olan genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!”¹⁹⁴

“Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, ebedî olarak kalacakları, altlarından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va'detti. Allah'ın rızası ise, bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu büyük başarıdır.”¹⁹⁵

Ebû Hanîfe el-Fıkhü'l-ekber adlı eserinde, *“cennet ve cehennem yaratılmış olup, ebediyen de fâni olmayacaklardır”* der.¹⁹⁶

el-Vasiyye adlı eserinde ise *“cennet, cehennem haktır, yaratılmış olup şu an mevcuttur. Cennet ehli cennette, cehennem ehli cehennemde ebediyen kalacaktır.”¹⁹⁷*

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de *“Onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır.”¹⁹⁸*

Onlar cehennemliklerdir, orada ebedi kalacaklardır.”¹⁹⁹ buyurulmaktadır.

3. 5. 7. Cehennem ve Mahiyeti

Cehennem kelimesi sözlükte, *“derin kuyu ve çukur”* anlamına gelmektedir. Bir Kelâm terimi olarak *“âhiret gününde kâfir, müşrik ve münafıkların sürekli, mü'minlerin ise günahları miktarınca azap/ceza görecekleri yer”* manasında kullanılmaktadır.²⁰⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemle ilgili altı farklı isim daha kullanılmaktadır. Nâr (ateş), Hâviye (düşenlerin çoğunun geri dönemediği uçurum), Sa'îr (çılgın alev), Leza (dumansız alev), Sakar (ateş), Hutame (dumansız ateş).

“Onun (cehennem) tam yedi bölümü ve her bölümün ayrı birer kapısı vardır. Her kapı

¹⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/133.

¹⁹⁵ et-Tevbe, 9/129.

¹⁹⁶ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 57.

¹⁹⁷ Hanîfe, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁹⁸ el-Bakara, 2/39.

¹⁹⁹ el-Bakara, 2/217.

²⁰⁰ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 65; Kılavuz, *a.g.e.*, s. 346.

için, günahlarının derecesine göre o azgınlardan birer grup insan ayrılmıştır."²⁰¹

Cehennem ve cehennem hayatına dair Kur'ân-ı Kerîm 'de şu şekilde tasvirler mevcuttur.

*"Ve yanan ateş, etrafa devasa kıvılcımlar saçar, her biri bir saray büyüklüğünde kıvılcımlar! Patlayarak etrafa saçılan bu kıvılcımlar, sarı halatlar, sarı develer gibi havada iz bırakacak!"*²⁰²

*"Ateş onları ta uzaktan görür görmez, zâlimler onun öfke dolu kükremesini ve cayır cayır yanarken çıkardığı o korkunç uğultuyu duyacak ve korku, pişmanlık ve dehşet içerisinde, hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlayacaklar."*²⁰³

*"(Onlar) içlerine işleyen bir ateş ve kaynar su ile serinliği de rahatlatması da olmayan zifiri bir karanlığın içinde olacaklardır."*²⁰⁴

Kelâm ilminde, cehennem şu an var olup olmadığı, ebedi olup olmadığı, oraya kimlerin gireceği ve azabın şekli hususları tartışılmaktadır.

Ebü Hanîfe, "*el-Fıkhü'l-ekber*" adlı eserinde, "*cennet ve cehennem halen yaratılmıştır, ebediyen de fâni olmayacaklardır*" der.²⁰⁵

"*el-Vasiyye*" adlı eserinde ise "*cennetle cehennem haktır, yaratılmışlardır. Cennet ehli cennette, cehennem ehli cehennemde ebediyen kalacaktır*" denilmiştir.²⁰⁶

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm 'de "*Onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır.*"²⁰⁷

Onlar cehennemliklerdir, orada ebedî kalacaklardır."²⁰⁸ buyurulmaktadır.

Cennet ve cehennem hakkında verilen malumatlara bakıldığında, insanın fitrî yapısında bulunan ebedilik arzusunu tatmin etmeye yönelik olduğu görülür. Çünkü İnsan Allah nezdinde yok olup kaybolacak kadar değersiz bir varlık değil bilakis cennet ödülüne layık ve orada ebedi kalmaya namzet bir varlık olarak tasvir edilmektedir.

²⁰¹ el-Hicr, 15/44.

²⁰² el-Mürselat, 77/47-49.

²⁰³ el-Furkân, 25/12.

²⁰⁴ el-Vâkı'a, 56/42-44.

²⁰⁵ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 57.

²⁰⁶ Hanîfe, a.g.e., s. 68.

²⁰⁷ el-Bakara, 2/39.

²⁰⁸ el-Bakara, 2/217.

3. 5. 8. Kıyâmet ve Alâmetleri

3. 5. 8. 1. Kıyâmet

“*Kalkmak, dikilip durmak*” anlamındaki kıyam kökünden türetilmiş bir isim veya mastar olup “*dirilip kabirden kalkma, Allah’ın huzurunda durma, yeniden dirilme, tekrar doğma*” yahut “*bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vuku bulması*” anlamlarına gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de hem dünyanın sonu anlamında hem de âhiret hayatı anlamında kullanılır.²⁰⁹

Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de sâat, ukbâ, vâkıa, meâd, hâfida, sahha kelimeleri de benzer veya yaklaşık anlamlarda kullanılmıştır. Hadislerde kıyâmet ve âhiret konuları sıkça tekrar edilmiş, daha çok dünyanın sonu anlamında sâat kelimesi kullanılmıştır. Taşındığı anlam bakımından bazı müellifler kıyâmet kavramının anlamını üçe ayırmışlardır;²¹⁰

1. Kıyâmet-i Kübrâ (Büyük Kıyâmet) / Dünyanın kozmik sonu.
2. Kıyâmet-i Vüstâ (Orta Kıyâmet) / Bir milletin veya kavmin sonu.
3. Kıyâmet-i Suğrâ (Küçük Kıyâmet) / Kişinin ölümü.

Kıyâmet, bir süreçten ibarettir. Yeniden dirilişten itibaren hesap, mîzan, cennet ve cehennemliklerin ayırt edilip sevkیاتlarının yapılmasına kadar devam eder. Sonunda ise ölümün bir koyun suretinde getirilip, boğazının kesilmesi hadisesi gerçekleşir. Bundan sonra ise haşir denilen durum yaşanacaktır.²¹¹

3. 5. 8. 2. Kıyâmet Alâmetleri (Eşrât-ı Sâat)

“Alâmet” anlamındaki “Şerait” kelimesinin çoğulu olan eşrât ile “*belirlenmiş vakit, zaman dilimi*” mânasında ki sâat kelimelerinden oluşan “*eşrâtü’s-sâat*” terkihi “*Kıyâmet alâmetleri*” demektir. Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde âyât, emârât, alâmât gibi kavramlar sâat ve kıyâmet kelimeleriyle terkip oluşturularak kullanılmaktadır. Kıyâmetin öncesinde veya başlangıcında bir kısım alâmet ve işaretlerin belireceği Kur’ân’da ve Hadis’lerde yoğun olarak zikredilmektedir.²¹²

²⁰⁹ Cürcanî, *Ta’rifat (Terimler Sözlüğü)*, s. 183.

²¹⁰ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 64; Cürcanî, *a.g.e.*, s. 69.

²¹¹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 203.

²¹² Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 93; Cürcanî, *a.g.e.*, s. 196.

Kur’ân-ı Kerîm’de kıyâmetin vuku bulacağından kuşku duyulmaması gerektiğini bildiren ve kıyâmetle ilgili durumları açıklayan pek çok ayet mevcuttur. Bunların bazıları şunlardır;

“O gün gökyüzü erimiş maden gibi olur. Dağlar da atılmış renkli yüne benzer bir halde olur. Dost dosta halini sormaz olur. Hâlbuki birbirlerine gösterilirler. Günahkâr kişi o günün azabında ister ki oğullarını, karısını, kardeşini kendisini koruyup barındıran bütün ailesini ve yeryüzünde kim varsa herkesi fidye olarak versin de kendisini kurtarsın!”²¹³

“Gökyüzü yarıldığında; yıldızlar dağılıp yerlere saçıldığında, kabirlerin altı üstüne getirildiğinde her insan dünyada neleri yaptığını, neleri yapmadığını açıkça anlayacaktır.”²¹⁴

Kıyâmetin ne zaman gerçekleşeceğini sadece Allah bilir. Rabbimiz bunu kullarına bildirmemiştir. Bu konuda ne Peygamber’ine ne de Peygamber’ine vahiy getiren Cebrâîl, ne de kıyâmet gününde sûr’a üfürmekle görevli melek olan İsrâfîl herhangi bir bilgi verilmemiştir. Kıyâmetin kopacağı zamanı yüce Allah sadece kendisinin bildiğini şöyle bildirmiştir:

“Kıyâmet saati hakkında kesin bilgi yalnız Allah’ın katındadır.”²¹⁵

“Kıyâmetin zamanını bilmek yalnızca ve yalnızca Allah’a havale edilir.”²¹⁶

“‘Ne zaman gelip çatacak?’ diye sana kıyâmet saatini/zamanını sorarlar. De ki ‘onun hakkında ki bilgi yalnızca rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan yalnız Allah’tır.’ O (Kıyâmetin bilgisi), göklere de yere de ağır gelmektedir! Kıyâmet sizi ansızın yakalayacaktır! Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: ‘onun bilgisi sadece Allah katındadır, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.’”²¹⁷

Cibril hadisi diye bilinen meşhur hadiste, İman, İslâm ve İhsan kavramlarının ne anlama geldiğini Peygamber’e soran Cibril-i Emin, sonrasında Hz. Peygamber’e kıyâmetin ne zaman kopacağını da sormuş, ondan şu cevabı almıştır: ‘Bu meselede kendisine soru sorulan, sorandan daha bilgili değildir.’²¹⁸

Bir Müslüman için önemli olan kıyâmetin ne zaman kopacağından ziyade kıyâmet ve

²¹³ el-Meâric, 70/8-14.

²¹⁴ el-İnfitar, 82/1-5.

²¹⁵ Lokmân, 31/34.

²¹⁶ el-Fussilet, 41/47.

²¹⁷ el-A’râf, 7/187.

²¹⁸ Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 1; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15.

²¹⁹ Muhammed, 47/18.

sonrası için yani ebedî hayatı için nasıl hazırlıklar yaptığıdır. Yüce Allah kendi katındaki hikmete mebni olarak kıyâmetin ne zaman kopacağını bildirmemiştir. Fakat onu gerçekleştirmeden önce alâmetlerinin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Kur’ân’da şu şekilde anlatılır:

*“Onlar (yola gelmek için) kıyâmet vaktinin ansızın gelivermesini mi bekliyorlar? Hâlbuki onun alametleri geldi. O gelip çatınca akıllarını başlarına çevirmeleri ne işe yarayacaktır?”*²¹⁹

Kıyâmet alâmetleriyle ilgili olarak gerek Kur’ân-ı Kerîm’de, gerekse Hz Peygamber tarafından haber verilen hadislerde alâmetlerin, meydana gelişlerinin değişik şekillerde olmasından dolayı taşıdıkları bazı özelliklere binâen küçük ve büyük alâmetler diye iki kısma ayrılmaktadır.

Küçük Alâmetler: Dinin emirlerinin ihmal edilmesi, genel ahlâkın bozulması gibi insan iradesine bağlı olan büyük alâmetlerden tefrik edilmiş olan olaylardır. Bu küçük alâmetler Hz Muhammed’in hadislerine dayanarak İslâm âlimleri tarafından tespit edilmiştir.²²⁰

-Hz Muhammed’in son Peygamber olarak gönderilmesi *“Kıyâmet günü ile ben şöyle gönderildim”* buyurmuştur ve şehadet parmağıyla orta parmağını işaret etmişlerdir.²²¹

-İlmin yeryüzünden kalkıp, cehaletin artması, içki içmenin ve zinanın açıkça yapılır olması.²²²

-Kadın nüfusunun erkeklere göre çoğalması.²²³

-Yüksek binaların yapılması, liyakatsiz insanların söz sahibi olması.²²⁴

-Davaları aynı olan iki İslâm ordusunun birbiriyle çatışması.²²⁵

²¹⁹ Muhammed, 47/18.

²²⁰ Kılavuz, a.g.e., s. 325.

²²¹ Buhârî *“Tefsiru’s-Sûre”*, 79; *“Talâk”*, 25.

²²² Buhârî, *“Hudûd”*, 20.

²²³ Buhârî, *“Hudûd”*, 20.

²²⁴ Ebû Dâvûd, *“Sünnet”*, 15.

-Cinayet olaylarının artması.²²⁶

Büyük Alâmetler: Kıyâmetin kopmasından hemen önce meydana gelecek, tabiat kanunlarını aşan ve insan iradesinin bütünüyle dışında gerçekleşecek olan olaylardır. Hz. Peygamber bir hadisinde, “*Kıyâmetten önce on alâmet görmediğiniz sürece dünyanın sonu gelmez*”²²⁷ buyurmuş ve şu maddeleri sıralamıştır:

Duman (Duhân): Kâfirleri sarhoş eden, mü’minleri ise nezleye tutulmuş hale getiren bir dumanın bütün yeryüzünü kaplamasıdır.

Deccal: Yeryüzünde bozgunculuk çıkartıp tanrılık iddiasında bulunacak olan bir varlıktır. İstidrâc adı verilen olağanüstü olaylar gösterecektir. Deccal, Hz. İsa tarafından öldürülecektir.

Dâbbetü’l’Arz: Kur’ân-ı Kerîm’de, bu isimde bir canlının kıyâmet öncesinde ortaya çıkacağı bildirilmiştir. “*O söz başlarına geldiği (kıyâmet yaklaştığı zaman) onlara yerden bir dâbbe (yaratık) çıkarırız. Bu yaratık onlara insanların ayetlerimize kesin bir iman getirmemiş olduklarını söyler.*”²²⁸ Bu konuda Hz. Peygamber’den varit olan bir hadiste Dâbbetü’l’Arz’ın yanında Hz. Musa’nın asası ve Hz. Süleyman’ın mührü olduğu halde ortaya çıkacaktır. Âsası ile mü’minlerin yüzünü parlatıp, mührü ile kâfirlerin burnunu kıracaktır. Etrafındaki insanların “*işte şu kâfir, işte şu mü’min*” diye söylenecekleri haber verilmiştir.²²⁹

Güneşin Batıdan Doğması: Hz. Muhammed, “*güneş batıdan doğmadıkça kıyâmet kopmaz*” demiştir. Güneş batıdan doğup insanlar da bu olayı görünce toptan iman edecekler, ancak daha önceden iman etmemiş olanlar bu olaydan sonra iman etmelerinin faydasını göremeyeceklerdir.”²³⁰ İlk gerçekleşecek kıyâmet alameti güneşin battığı yerden tekrar doğmasıdır.²³¹

Ye’cüc ve Me’cüc: Kıyâmetin bir başka alâmeti Ye’cüc ve Me’cüc adındaki iki

²²⁵ Müslim, “*Fiten*”, 17.

²²⁶ Buhârî, “*Fiten*”, 25.

²²⁷ Müslim, “*Fiten*”, 39.

²²⁸ en-Neml 27/82.

²²⁹ İbn Mâce, “*Fiten*”, 31.

²³⁰ Buhârî, “*Fiten*”, 25.

²³¹ Müslim, “*Fiten*”, 118.

kabilenin yeryüzüne dağılarak bir süre bozgunculuk yapmalarınıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu iki kabile hakkında şöyle buyrulur:

Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cüc ve Me'cüc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir set yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin?"²³² "Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc, (setler) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman; şaşmaz sözün gerçekleşmesi yaklaşmıştır, birde bakarsın ki inkârcuların gözleri yerinden fırlamış! 'Gerçekten biz bu konuda gaflet içindeymişiz derler. Daha da ötesi büsbütün zulme batmışız diye yakınrlar.'²³³

Hazreti İsa'nın Gökten Nüzulü: Hz Muhammed bazı hadislerinde, Hz. İsa'nın kıyâmete yakın yeryüzüne ineceğini, insanlar arasında adaletle hükmedeceğini, Hz. Peygamberin şeriatıyla amel edeceğini, Allah'ın takdir ettiği kadar yeryüzünde kalacağını, Deccal'ı öldürüp sonrasında da kendisinin öleceğini bildirmiştir.

"Hayatım elinde olan Allah'a yemin olsun ki yakın bir zamanda Meryem oğlu İsa aranızda adil bir hakem olarak inecektir. O haçı kırarak domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak, böylece yeryüzünde mal çoğalacak, hiç kimse mal kabul etmez olacaktır. Öyle ki bir secde Dünya ve Dünyanın içindekilerden daha hayırlı olacaktır."²³⁴

"Ümmetimin arasında Deccal adında bir varlık çıkacak ve kırk yıl gibi bir zaman kalacaktır (hazreti peygamberin kırk gün mü kırk ay mı kırk sene mi dediği bilinmemektedir.) sonrasında Allah Meryem oğlu İsa'yı gönderecektir. Hz. İsa Deccal'ı bulup yok edecektir. Sonrasında insanlar yedi sene daha duracak öyle ki iki kişi arasında düşmanlık olmayacaktır. Daha sonra Allah Şam tarafından soğuk bir rüzgâr gönderecek ve yeryüzünde kalbinde zerre kadar iman bulunan hiçbir kimse kalmayacak, hepsinin ruhu kabzedilecektir. Bunun üzerine insanların kötülere kuş hafifliğinde ve vahşi hayvan yaratılışında kalacaklar ne bir iyiliği tanıyacaklar ne de bir kötülüğü men edeceklerdir. Şeytan kendilerine görünerek 'bana icabet etmiyor musunuz?' diyecek ve onlarda 'bize ne emredersin?' diyeceklerdir. Bu seferde şeytan da onlara putlara tapmayı emredecektir ve onlarda böyle yaşarken sûr'a üfürülecektir."²³⁵

Haz. İsa'nın gökten, kıyâmetten önce ineceğine dair Kur'ân-ı Kerîm'de açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konudaki hadisler ise tevatür mertebesine ulaşmamış, meşhur veya âhad haber düzeyinde kalmıştır. Bu sebeple Hz. İsa'nın inişini reddeden kimse kâfir sayılmamıştır. Tekfir konusunda çok hassas davranılması gerekir. Bu illet tarih boyunca İslâm ümmetini zayıf düşürmüş ve bir ur gibi içten içe yıkmıştır.²³⁶

²³² el-Kehf, 18/94.

²³³ el-Enbiyâ, 21/96-97.

²³⁴ Buhârî, "Büyü", 102; "Mezâlim", 31; Müslim, "İmân", 54.

²³⁵ Müslim, "Fiten", 23.

²³⁶ Gölcük, a.g.e., 214; el-Kârî, a.g.e., 283; Kılavuz, a.g.e., s. 329.

Doğuda, Batıda ve Arap Yarımadasında Üç Yerin Batması.²³⁷

Yemen’de veya Hicaz’da Büyük Bir Ateşin Ortaya Çıkması.²³⁸

Ebû Hanîfe’nin el-Fıkhı Ekber adlı eserine şerh yazan molla Aliyyü’l Kârî (1014), Ebû Hanîfe’nin İslâm akâidinin bir bölümünü teşkil eden kıyâmet alâmetleriyle ilgili görüşünü şöyle nakleder:

“Deccalin çıkması, Ye’cüc ve Me’cüc’ün çıkması, Güneşin Batıdan doğması, Hz. İsa’nın gökten inmesi ve sahih haberlerde varit olan diğer kıyâmet alâmetlerinin vuku bulması haktır ve gerçekleşecektir. Allah dileyeni doğru yola sevkeder.”²³⁹

3. 6. Rızık ve Ecel

3. 6. 1. Rızık

Rezk kökünden türetilmiş rızık kavramının sözlük anlamı “*rızıklandırmak, yiyecek, giyecek, içecek ve faydalanılacak her şey*” anlamında bir isimdir. Terim olarak “*Allah’ın canlılara hayatlarını idame ettirebilmek için verdiği bütün maddi ve manevi nimetler*” olarak tanımlanır.²⁴⁰

Kur’ân’da yüz yirmi üç yerde zikredilen rızık kavramı genellikle Allah’a izafe edilirken, bir kısım yerlerde de rızıkla sebep olan insana izafe edilmiştir.

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin. Allah’a kulluk ediyorsanız sadece O’na şükredin.”²⁴¹

“Allah’ın size verdiği helâl ve temiz rızıklardan yiyin ve iman etmiş olduğunuz Allah’ın size olan yasaklarından sakının. Meryem oğlu İsa şöyle yalvardı: “Allah’ım! Ey rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofrayı indir ki, ilk gelenimizden son gelenimize kadar bizler için bir ziyafet ve senden bir işaret olsun. Bizi rızıklandır, sen rızık verenlerin en hayırlısısın.”²⁴²

“De ki: Size gökten ve yerden rızık veren kim? Ya da işitme ve görme yeteneklerini hükmü altında kim tutuyor? Ölüden diriye çıkaran, diriden de ölüyü çıkaran kim? Her türlü işi kim yürütüyor? “Allah” diye cevap verecekler. “Öyleyse (O’na ortak koştuktan) sakınmayacak mısınız?” de”²⁴³

²³⁷ Gölcük, a.g.e., s. 215.

²³⁸ Müslim, “Fiten”, 42.

²³⁹ el-Kârî, a.g.e., s. 283; Beyazîzâde, a.g.e., s. 43.

²⁴⁰ Cürcanî, a.g.e., s. 110.; Topaloğlu - Çelebi, a.g.e., s. 283.

²⁴¹ el-Bakara, 2/172.

²⁴² el-Mâide, 5/88,114.

²⁴³ Yûnus, 10/31.

“Yeryüzünde kımlıdayan hiçbir canlı yoktur ki rızık Allah’ın üzerine olmasın. Allah onların halen bulunduğu yeri de emanet olarak konulacağı yeri de bilir; hepsi apaçık bir kitapta mevcuttur.”²⁴⁴

“Allah kiminize kiminizden daha fazla rızık verdi. Ama kendilerine fazla rızık verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilerle paylaşıp da onları bu hususta kendileriyle eşit hale getirmeye yaklaşmıyorlar. Peki, onlar Allah’ın nimetini inkâr etmiş olmuyorlar mı?”²⁴⁵

Ebû Hanîfe, el-Vasiyye’de “helâl yollarla kazanç sağlama, helâlden mal biriktirme helâldir. Her ne kadar haram yolla kazanılan mal rızık sayılsa da meşru olmayan yollarla kazanıldığından dolayı haramdır.” demiştir.²⁴⁶

Haram yoldan elde edilen rızık rızık sayılıp sayılmayacağı tartışma konusu olmuştur. Ehl-i sünnet âlimleri; Allah mutlak yaratıcı olduğundan, “*kul irade eder Allah yaratır*” görüşünde olduklarından dolayı ister helâl yoldan isterse haram yollardan elde edilen nimetleri rızık kapsamında değerlendirmişlerdir. Ancak Mu‘tezilî âlimler insanın iradi fiillerine ilâhi bir müdahale olmadığından, kul fiilini kendisi yarattığından dolayı haram yoldan kazanılanları rızık kapsamında değerlendirmemişlerdir.²⁴⁷

Bu konuda kanaatimiz şudur ki; Allah azze ve celle eşyaya koyduğu kanun gereği çok çalışanlara çok daha fazla rızık vereceğidir. Bunun delili de yaşadığımız hayatta daha çok iman edene değil daha çok çalışanlara daha çok verdiğini aynel yakîn olarak görmemizdir. Bir de biz inanan mü’minler için işin farklı bir hikmet boyutu vardır. O da imtihan sırrıdır. Rabbimiz varlıkla da yoklukla da imtihan edeceğini vaat etmiştir.

3. 6. 2. Ecel ve Mahiyeti

Sözlükte; “*vakit, tayin edilmiş zaman, muayyen bir müddetin sonu*” anlamındadır. Ayrıca “*borcun vadesi*” anlamında da kullanılır. Böylece bir borcun borçluya ödenmesi anlamına gelir. Terim olarak “*Allah tarafından canlılar için takdir edilen yaşam süresi ve bu sürenin sonunda gerçekleşecek ölüm vakti*” olarak kullanılmaktadır. Ecel kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de muhtelif anlamlarda kullanılır. Bunlar “*ecel, borç, borcun son ödeme tarihi, boşanan ve eşi ölen kadının yeniden evlenmeden önce beklemesi gereken süre,*

²⁴⁴ Hûd, 11/6.

²⁴⁵ en-Nahl, 16/71.

²⁴⁶ Beyazîzâde, *a.g.e.*, s. 107; el-Kârî, *a.g.e.*, s. 328.

²⁴⁷ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 149; Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 285-286.

helak edilen toplumlara helak edilmeden önce tanınan süre” şeklindedir.²⁴⁸

Kelâm ilminde ecel konusu genel olarak kaderle ilintili olarak tartışılmış ve kelâmî mezhepler arasında önemli görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır.²⁴⁹ Konuyla ilgili Mu‘tezile ve Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşleri nakledilecektir. Mu‘tezilî âlimler, ecel konusunda ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı ecel tek türdür, demişler. Diğerleri ise “*ecel-i kazâ ve ecel-i müsemmâ*” demişler ve şu şekilde izah etmişlerdir. Herhangi bir dış müdahale olmadan tabii yolla gerçekleşen ölüme “*müsemmâ*”, Bir kaza, öldürme gibi dış müdahale ile gerçekleşen ecele “*kazâ*” denmiştir. Bu görüş sahiplerine göre kaza veya öldürme sonucu ölen kişinin eceli kesilmiş olup bu durumu yaşamasaydı ölüm vaktine kadar yaşaması mümkündü. Yani daha fazla yaşaması söz konusuydu.²⁵⁰

Ehl-i sünnet âlimleri ecel hakkındaki görüşleri şöyledir:

“Ecel tektir ve takdir edilmiş şekliyle değişmeyendir. Ölen de öldürülende eceliyle ölmüştür. Kişi katl sonucu öldürülse bile öldürme fiili bizatihi Allah’ın yaratmasıyla ve O’nun ilmiyle gerçekleşir. Onun ilmi hem ezeli hem de ebedidir. Çünkü yüce Allah kulları hakkındaki ecellerini ilmine ve iradesine uygun olarak takdir etmiştir. O’nun hükmünü geri çevirmek ve muhalif eylem ortaya koymak mümkün değildir.”²⁵¹

“*Hısım ve Akrabayı ziyaret etmek ömrü uzatır*”²⁵² hadisi ise ömrün bereketli, kaliteli ve kıymetli olması olarak yorumlanmıştır.

Ecel tartışmaları Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan ayetlerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

“Allah, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemez. Allah, bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”²⁵³

“Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri geçebilirler.”²⁵⁴

“De ki Allah dilemedikçe ben kendime ne zarar ne de fayda vermeye muktedirim. Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri geldiğinde ne bir an geri kalır ne de bir an

²⁴⁸ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 82; Cürcanî, *a.g.e.*, s. 14.

²⁴⁹ el-Maturîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, s. 540.

²⁵⁰ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 150; Mustafa İslâmoğlu, *Îmân*, 2001. Bs (İstanbul: Denge, 2001), s. 238.

²⁵¹ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 151; Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 292.

²⁵² Buhârî, “*Edeb*”, 12; Müslim, “*Birr*”, 20.

²⁵³ el-Münafikûn, 63/11.

²⁵⁴ el-A’râf, 7/34.

ileriye gidebilirler.”²⁵⁵

“Hiçbir kimse Allah ’ın yazdığı ve bir süreye bağladığı izni olmadan ölmez.”²⁵⁶

“Her tür ecelin bir kitabı vardır. Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır. Ana kitap/ana bellek onun katındadır.”²⁵⁷

“Belirlediğimiz bir vakte kadar biz dilediğimizi rahimlerde tutarız. Sonra sizi bebek olarak çıkarırız ki daha sonra yetişkinlik çağına kavuşasınız. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken, kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir.”²⁵⁸

“Sizi toprak, nutfe, sonra alaka/embriyo aşamalarından geçirerek yaratan O’dur. Sonra o sizi bir bebek olarak hayat alanına çıkarır. Ardından güçlü çağınıza ulaşıncaya kadar, sonrada yaşlı dönemine gelinceye kadar sizi yaşatır. İçinizden bazıları bundan önce vefat eder. Sonuçta belli bir vakte kadar yaşamaktasınız. Umulur ki aklınızı başınıza toplarsınız.”²⁵⁹

Ecel konusunda Ebû Hanîfe “el-Vasiyye” adlı kitabında “Allah kulları yaratan, rızıklandıran ve öldürenidir. Nitekim yüce Allah: “Allah, sizi yaratmış, sonra rızıklandırmıştır; sonra o hayatınızı sona erdirecek ve daha sonra sizi tekrar diriltecektir.”²⁶⁰ ifadelerine yer vermektedir.

Ebu Hanîfe’nin i’tikâdî görüşleri hakkında çalışma yapan Beyâzîzâde Ahmet Efendi (1634) bahsi geçen yerde şu hadise de yer vermiştir:

“Embriyo ana karnında kırk gün nutfe olarak, kırk gün alaka olarak, kırk gün et parçası olarak durur. Sonra Allah onun yaratılışını tamamlar ve melek O’na şöyle der; ‘Ey Rabbim, erkek mi, olacak dişi mi? Mü’min mi olacak, kâfir mi? Ömrü ne kadardır? Rızık nasıldır? Ameli nelerdir? Melek, Allah ’ın onun için dilediklerini yazar. Mü’min olan başkasından öğüt alandır. Kâfir olan da annesinin karnında kötü yazılandır.”²⁶¹

Bu konu hakkında şunları söyleyebiliriz: Allah bir kısım insanları cehennem için yaratmamıştır. Aksine cehennemi bir kısım insanlar için yaratmıştır. Mesela, bir devlet hapishaneyi niçin yapar, hapishaneyi yapmadaki amacı nedir?

Hapishaneyi falan filan insanlar içeriye tıksın diye yapmaz. Bu hapishaneyi kim hak ederse onu içerisine almak için yapar. Aynen bunun gibi, Allah hak edenlere cehennemi

²⁵⁵ Yûnus, 10/49.

²⁵⁶ el-Âli-İmrân, 3/145.

²⁵⁷ er-Râ’d, 13/38-39.

²⁵⁸ el-Hacc, 22/5.

²⁵⁹ el-Mümîn, 40/67.

²⁶⁰ er-Rûm, 30/40.

²⁶¹ Beyazîzâde, a.g.e., s. 106; el-Kârî, a.g.e., s. 322.

inşa etmiştir. Yoksa “Falan insanlara cehennemi hazırladım.” demek Cenâb-ı Hakk'ın adaleti ve hikmetine uygun düşmez. Çünkü bu tür insanlar hiç cehennemi hak etmemişlerse itiraz hakları olur. İlahî adalet gereği insanların yaptıkları değerlendirilip, adalet terazileri kurulup iyi işler yapanlar ödüllendirilecek, kötü işler yapanlar cezalandırılacaktır. Yukarda bahsi geçen cenin halindeki yazma hükmen bir yazma değil, vasfen bir yazma olduğu anlaşılmaktadır.

3. 7. Mû‘cize, Kerâmet, İstidrâc

3. 7. 1. Mû‘cize

“*Bir şeye güç yetirememek, bir şey karşısında aciz kalmak*” anlamındaki acz kökünden türemiş bir isimdir. Bu kelimenin Arapça yazılışının sonunda ki ta harfi mübalağa ifade eder yani insanı aciz bırakan şey manasındadır. Bir kelâm terimi olarak “*Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin meydana getirdiği ve etrafındakilerin benzerini meydana getirmekten aciz kaldığı tabiatüstü olay*” olarak tanımlanır. Kur’ân-ı Kerîm’de mû‘cize kelimesi geçmemekle birlikte acz kökünden fiil ve sıfat olarak türetilmiş şekliyle birçok ayette yer almaktadır. Hz. Peygamberin hadislerinde de durum aynı mahiyettedir. Kur’ân da mû‘cize anlamında “*ayet, beyyine, burhan, sultan, hak, furkan*” gibi kelimeler kullanılmaktadır.²⁶²

Mucize; bütün yaratıkların, meleklerin, cinlerin, insanların güçlerini aşan, onları aciz bırakan peygamberin nübüvvet davasında doğruluğunu ispat için elinde meydana gelen, Allah’ın tek yaratıcı kuvvet olduğunu ortaya koyan vakıadır.²⁶³

Meydana gelen bir olayın mû‘cize sayılabilmesi için şu özelliklere sahip olması gerekir. Peygamberlik iddiasında bulunana kişinin elinde zuhur etmesi, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin güvenilirliğini zedeleyecek bir davranışa meydan vermemesi, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruluğuna işaret edecek tarzda meydana gelmesi, doğrudan veya dolaylı olarak ilâhî bir fiil olması, olağanüstü bir şekilde meydana gelmesi, meydan okuma vasfı taşıması. (tehadî)

Kelâm âlimleri mucizeleri daha iyi anlaşılabilmeleri için üç gruba ayırmışlardır:

²⁶² Topaloğlu - Çelebi, a.g.e., s. 238; Cürcanî, a.g.e., s. 215.

²⁶³ Teftâzânî, Şerhu'l-Makasid, c. II, s. 8.

3. 7. 1. 2. Duyular Yoluyla Algılanan Hissi Mû‘cizeler

Bu mucizelere örnek olarak, ayın ikiye ayrılması, ağacın yürüyerek gelmesi, taşın konuşması ağaç kütüğünün inlemesi, kızartılmış koyun etinin zehirli olduğunu haber vermesi.²⁶⁴

3. 7. 1. 3. Gaybî Alana Yönelik Haberî Mû‘cizeler

Hz. Peygamberin geçmişe ve geleceğe ait verdiği haberleri kapsamaktadır. Geçmişe ait haberi mucizelerine örnek olarak, önceki peygamberlerin kıssaları ve eski ümmetlerin hallerinden haberler vermiştir. Hâlbuki Resûlullah eski kitapları okumamış ve ehli kitapla birlikte bulunmamıştır. Bunu ehli kitap âlimlerinin yanında yaptığı halde, onlar bu bilgileri yalanlamamışlardır. Geleceğe ait verdiği haberlere örnek olarak; Bedir savaşında düşman ordusundan kimlerin öldürüleceğini, nerede ve ne şekilde öldürüleceklerini önceden haber vermesidir.²⁶⁵

3. 7. 1. 4. İnsanların Aklına Hitap Eden Aklî (Ma‘nevî) Mû‘Cizeler

Hz. Muhammed (s.a.v.) ilim, teknik ve bilimsel gelişimden yoksun bir çevrede yetişip, ilmi bir tahsili olmadığı halde günümüzde ilmin ve fennin reddetmediği üstünlük ve yüceliklere sahip bir dini tebliğ ve ta‘lîm etmesi aklî mû‘cizeye örnek olarak gösterilebilir. Yani İslâm’la/Kur’ân’la birlikte yaşadığı toplumda meydana getirdiği değişiklik bütün akılları hayrette bırakan muazzam bir tablodur. Bu değişiklik Hz. Muhammed’in aklî ve ma‘nevî bir mû‘cizesi olarak kabul edilmiştir.²⁶⁶

3. 7. 2. Kerâmet

“Cömert olmak, güzel ahlâklı, iyi, asil ve kıymetli olmak” manalarına gelen bir kelimedir. Ayrıca “iyilik ve cömertlik” anlamında bir isim olarak kullanılır. Kelâm ilminde bir kavram olarak “Allah’ın sâlih ve takva sahibi kullarından zuhur eden olağandışı bir hâl” diye tanımlanır. Kerâmet mû‘cize ile birbirine yakın olsa da meydana geliş şekliyle farklıdır. Mû‘cize, peygamberlerin elinden zuhur ederken, kerâmet ise velilerin elinde meydana gelmektedir. Peygamberler nübüvvet iddialarını

²⁶⁴ Gölcük - Toprak, a.g.e., s. 368.

²⁶⁵ Gölcük - Toprak, a.g.e., s. 369.

²⁶⁶ es-Sâbûnî, a.g.e., s. 102; Gölcük - Toprak, s. 368; el-Pezdevî, *Ehl-i sünnet Akâidi*, s. 351.

ispat etmek için Allah'ın yardımıyla mucizeler meydana getirirken veliler ise herhangi bir iddia da bulunmadan Allah'ın yardımıyla olağanüstü bir durumun meydana gelmesi durumudur. Bu iki durumda da olayları meydana getiren, yaratan Allah'tır.²⁶⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de veli kavramı Allah'ın sâlih kulları anlamında yer almakla birlikte hiçbir ayette kelâmıla irtibatlanmamıştır. Keramet konusunu İslâm literatürüne hicri III. yüzyıldan sonra sûfiler tarafından getirildiği tahmin edilmektedir. Mu'tezilî âlimler peygamberin mü'cizesiyle karışma ihtimalinden dolayı mü'cize dışındaki bütün olağanüstü davranışları reddederler. Ehl-i sünnet kelâmcıları ise velilerin göstereceği kerâmetlerin hak olduğunu kabul etmekle birlikte mü'cize ile karışmaması için çok hassas davrandıkları temel parametreler ortaya koydukları görülmektedir. Şîî âlimler kerâmeti sadece masun imamlarına özgü olarak kabul ederler.²⁶⁸

3. 7. 3. İstidrâç

“Sözlükte; *derece derece yükseltmek, yavaş yavaş sonuca ulaştırmak*” anlamına gelir. İstidrâç kelimesi terim anlamı olarak “*Allah'ın, iman etmeyen bazı kimselere sapıklıklarını arttırmak ve onları şiddetle cezalandırmak için nimetler, kazançlar, başarılar ve olağanüstü işler vermesi*” şeklinde tarif edilmiştir.²⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de, istidrâç kavramı fiil sigasıyla geçmektedir. Allah'ın peygamberine vahyettiği ayetlerini yalanlayanlar inkârcıların, inkârları sebebiyle, bilemeyecekleri yollarla yenilgiye uğrayacakları ve azaba maruz kalacakları ifade edilmiştir.²⁷⁰

Firavun ve Karun kıssalarında istidrâç örnekleri görülmektedir. İstidrâç sahibi bu kişilerin elde ettikleri başarıları kendi gayretlerinin bir sonucu olarak kibre kapılmışlar, neticesinde azgınlıkları olabildiğince artmış, sonunda ilâhî azaba maruz kalmışlardır. Allah istidrâç ile bir kısım insanları imtihan eder, o kula bazı imkânlar, nimetler, makamlar ve saltanatlar verir, eğer bu kişi bütün eline geçen bu fırsatları gurur ve kibre kapılarak “bunlar benim eserimdir. Ben yaptım, ben kazandım ben başardım” diyerek

²⁶⁷ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 199.

²⁶⁸ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 112; Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 379; Süleyman Uludağ, “Keramet”, DİA, Ankara, DİB Vakfı Yay.,2002, c. 25, s. 268.

²⁶⁹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 179. M. Sait Özerverli “İstidrâç”, DİA, Ankara, DİB Vakfı Yay. 1997, c. 16, s.181.

²⁷⁰ el-A'râf, 7/182-183; el-Kalem, 68/44-45.

Allah yokmuş gibi davranır ve onu unutursa bu kişinin dünyası da âhireti de hüsrarla sona erer. Hz. Ömer İran'ı fethettikten sonra ganimet mallarıyla Medine'ye dönünce şöyle dua etmiştir: “Allah'ım! Gelen bu dünyalık malların ve hazinelerin istidrâc olmasından sana sığınırım.”²⁷¹

Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhü'l-ekber*” adlı eserinde konuyla ilgili şunlara yer vermiştir.

“Peygamberlerin mucizeleri ve velilerin kerametleri haktır. Ancak haberlerde belirtildiği üzere İblis, Firavun ve Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olan onların şimdiye kadar vukua gelmiş ve gelecek hallerine ne mü'cize ne de kerâmet denilebilir. Bu, onların hacetlerini yerine getirmektir. Zira Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını, onları derece derece cezalandırmak şeklinde yerine getirir. Onlar da buna aldanarak azgınlık ve küfürde haddi aşarlar. Bunların hepsi de caiz ve mümkün olan işlerdendir.”²⁷²

3. 8. Günahkârların Şefâat Durumu

Şefâat kelimesi “birinin önüne düşüp işini görmek, yardım etmek, kurtarmak, birinin bağışlanması için af dilemek” anlamına gelir. Kelâm ilminde terim manası olarak “günahkâr mü'minin affedilmesi, günahkâr olmayanların derecelerinin yükseltilmesi için Allah nezdinde izin verilen kimselerin aracılık yapması” diye tanımlanmıştır.²⁷³ Şefâat meselesi kelâm ilminde oldukça tartışmalı bir konudur. Amelin imandan bir cüz olup olmaması ve imanın tarifıyla ilişkilendirilmiştir.

Hâricîler ameli imandan bir cüz kabul ettiklerinden ölen kişinin günahlarının bağışlanması dolayısıyla âhirette şefâate nail olması mümkün değildir. Mu'tezile ise büyük günah işleyen kişilerin imanla küfür arasında bir yerde olduklarını kabul ettiklerinden, tövbe etmeden ölen kişinin ebedi olarak cehennemde kalacağını söylemişlerdir. Ehl-i sünnet âlimleri ise günah işleyen mü'minlerin işledikleri günahların imanlarına zarar vermeyeceğini ve dolayısıyla bu kimselerin şefâate nail olacaklarını ifade etmişlerdir. Bu görüşü destekleyen pek çok ayet ve hadis zikretmişlerdir.²⁷⁴

Bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'de şu ayetler mevcuttur;

²⁷¹ Gölcük - Toprak, a.g.e., s. 384.

²⁷² Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 56; Beyazîzâde, a.g.e., s. 117.

²⁷³ Topaloğlu - Çelebi, a.g.e., s. 310; el-İsfahanî, *Müfradât*, s. 550.

²⁷⁴ Ebû Mansûr, a.g.e., s. 696.

“Hiçbir Şefâatçi yoktur ki Allah’ın izni olmadan Şefâat edebilsin.”²⁷⁵

“İzni olmadıkça O’nun nezdinde Şefâat edecek kimmiş?”²⁷⁶

“Bunlar o’nun (Allah’ın) rızasına ermiş olandan başka hiç kimseye Şefâat etmezler.”²⁷⁷

“O gün rahmanın izin verdiği ve sözünden memnun olduğu kimseden başkasının Şefâati fayda vermez.”²⁷⁸

“Ey habibim! Artık onları bağışla, günahlarının affedilmesi için dua et.”²⁷⁹

Ehl-i sünnet âlimlerine göre şefâat, mü’minlerden büyük günah işleyenler için de söz konusudur. Şefâat resuller, nebiler, âlimler ve Allah’ın izin vereceği kimseler, Allah’tan bağışlanma dilemek ya da Allah katındaki derecelerinin yükseltilmesini talep etmek şeklinde anlaşılmıştır.²⁸⁰

Peygamber Efendimiz de “Şefâatim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir”²⁸¹ buyurarak günah işleyen ümmetini âhirette şefâatle bağışlanmasının mümkün olabileceğini açıklamıştır.²⁸²

Ebü Hanîfe, el-Fıkhü’l Ekber adlı eserinde: “Peygamberlerin şefâati haktır, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şefâat ise günahkâr mü’minlere, onlardan büyük günah işleyenlerden ve cezayı hak edenleredir” der. “Bir Müslümanı helâl saymaması şartıyla, büyük günahlardan birini işlemesi ile kâfir sayamayız. Bu durumdaki bir kimseden mü’min ismini kaldırmak mümkün değildir. Biz ona gerçek manada mü’min deriz. Bir mü’minin kâfir olmadan günahkâr olması normal bir durumdur. Günahlar mü’minin imanına zarar vermez demeyiz. Keza günah işleyen kimse cehenneme girmez de demeyiz. Dünyadan mü’min olarak ayrılan kimse fasık da olsa cehennemde ebedi kalacaktır da demeyiz. Bir kimse dünyadan mü’min olarak ayrılırsa şüphesiz ki Allah onun amelini zayi etmeyecek bilakis kabul edecek ve bundan dolayı sevap verecek, deriz. Allah’a ortak koşmak ve küfür dışında büyük ve küçük günah işleyen fakat tövbe

²⁷⁵ Yûnus, 10/3.

²⁷⁶ el-Bakara, 2/255.

²⁷⁷ el-Enbiyâ, 21/28.

²⁷⁸ et-Tâhâ, 20/109.

²⁷⁹ Al-i İmrân, 3/159.

²⁸⁰ Gölcük - Toprak, a.g.e., s. 470; es-Sâbûnî, a.g.e., s. 163.

²⁸¹ Ebu Davud Süleyman es-Sicistanî, *Sünen-i Ebi Davud* (Beyrut: Resalah, 2017), “Sünnet” s. 21.

²⁸² Hâkim es-Semerkindî, *Sevâdü’l-Azâm Şerh-i Selâmü’l-Ahkâm*, trc. Ömer Atmaca (İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998), s. 117.

etmeden ölen kimsenin durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Allah dilerse cehennemde ona azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz.²⁸³

Yine Ebû Hanîfe'den nakledilen bir görüşe göre de “*Rabbinin seni “makamı mahmud” a ulaştıracağını umabilirsin*”²⁸⁴ âyeti hakkında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Makam'ı Mahmud Şefâattir. Allah iman ehlinde bir topluluğa günahları sebebiyle azap eder sonrada Hz. Muhammed'in duası ile (Şefâati ile) onları cehennemden çıkarır ve onlara (el-Hayevan) denilen bir nehir verir ve orada yıkanır. Sonra cennete girerler ve orada cehennemlikler diye isimlendirilirler. Sonra yine Allah'a dua ederler ve bu isim onlardan kaldırılır. Sonrasında ise “Allah'ın azatlıları” diye isimlendirilirler.”²⁸⁵

3. 9. Rü'yetullah Meselesi

Bu kelime Allah lafzı ile rü'yet kelimesinden oluşan “görmek” manasında bir tamlamadır. Terim olarak ise “*cennet ehlinin cennette mahiyeti bilinmeyen bir şekilde Allah'ı görmesi*” anlamındadır. Likâ (karşılaşmak), nazar (bakmak) basar (görmek) kelimeleri de Kur-anı Kerim'de rü'yetle benzer manalarla ilişkilendirilmiştir. Rü'yetullah'a delâlet eden ayetler şunlardır.

“*Gözler O'nu göremez, fakat O gözleri görür.*”²⁸⁶ Eğer Allah prensip olarak görülemez olsaydı bu ayette gözle görülmesinin nefyedilmesinin bir hikmeti kalmazdı.²⁸⁷

*Mûsâ tayin ettiğimiz vakitte (Tur'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca “Rabbim! Bana kendini göster de seni göreyim!” dedi. O da “sen beni göremezsin; fakat şu dağa bak, eğer dağ yerinde durabilirse sen beni görürsün” buyurdu. Rabbi O dağa tecelli edince onu paramparça etti, Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca da şöyle dedi:” Seni yüceliklerle nitelerim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim.”*²⁸⁸

“*O gün bir kısım yüzler, Rablerine bakarak mutlulukla parılayacaktır.*”²⁸⁹

Bu ayette mü'minlerin rablerine bakmaları cennetteki nimetlerin en değerlisi olan

²⁸³ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 55-56.

²⁸⁴ el-İsra, 17/79.

²⁸⁵ Beyazîzâde, *a.g.e.*, s. 155. Tirmizî, “*Sıfat'ü Cehennem*”, 10; Suyûtî, *ed-Dürri'l Mensûr*, c. 5, s. 324-327.

²⁸⁶ el-En'âm, 6/103.

²⁸⁷ el-Maturîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, s. 178.

²⁸⁸ Hûd, 11/45-47.

²⁸⁹ el-Kiyâme 75/22-23.

Allah'ın cemalini seyretmek olarak yorumlanmıştır.²⁹⁰

“Güzel iş yapanlara karşılık olarak ondan daha güzeli bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne bir toz toprak kiri ne de aşağılanmışlık izi olur. İşte bunlar cennetlik kullardır. Kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdırlar.”²⁹¹

Birçok tefsirde, bu ayette ifade edilen “ziyade”nin Allah’a bakmak, cennette O’nu görmek (rü’yetullah) şeklinde yorumlanmıştır.²⁹²

Yine bu konuda birden fazla varyantla rivâyet edilen bir hadiste şöyle buyurulmuştur: “Kıyâmet gününde dolunayı gördüğünüz gibi rabbinizi göreceksiniz, O’nu görmekte haksızlığa uğratılmayacaksınız.”²⁹³

Ehl-i sünnet kelâmcıları Kur’ân ve hadislerindeki beyanlarının yanı sıra Rü’yetullah’ı akli bakımdan mümkün görmüşlerdir. Buna karşın mu’tezilî âlimler, duyular ötesini duyu âlemiyle mukayese etme yöntemine başvurduklarından, Allah’ı görme meselesinin bir mekânda bulunma bir şekle bürünme nitelikleri taşıyacağından dolayı âhirette de vuku bulması imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Onlar da bu görüşlerini yukarıda zikrettiğimiz ayetleri zikrederek bu sonuca varmışlardır.²⁹⁴

Allah’ın görülmesi Dünya’da görünen hacimli varlıklar gibi olması söz konusu değildir. O’nun görülmesinin mahiyeti, nasıllığı, zamandan, mekândan herhangi bir şekle hamletmekten uzaktır. Sınırlı bir varlık olan insanın sınırsız bir varlık olan Allah’ı kuşatması, O’nu kavraması, anlaması, anlamlandırması mümkün değildir. Çünkü Allah, şekil ve cisim gibi olmaktan bir şey olmaktan münezzehtir.²⁹⁵

3. 10. Günahkâr Mü’minlerin Durumu

İman ehli olup günahkâr mü’minlerin âhiretteki durumu hakkında İslâm kelâmcıları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Çeşitli Kur’ân ayetlerinden hareketle yorum

²⁹⁰ Komisyon, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), c. 5, s. 509.

²⁹¹ Yûnus, 10/26.

²⁹² Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid er-risâle fi’l-akaid.*, c. VIII, 33, 22, s. 182; Ebu Berekat Abdullah İbn Ahmed İbn Mahmud en-Nesefî, *Tefsiru’n Nesefti Medarik’üt Tenzil ve Hakaik’üt-Te’vil* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2017), 3, s. 18.

²⁹³ Buhârî, “*Tevhîd*”, 42; Müslim, “*İmân*”, 299-300.

²⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid risâle fi’l-akaid.*, c. VIII, 33, 22, s. 183.

²⁹⁵ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 87-88.

farkından dolayı farklı sonuçlar ortaya konmuştur. Ehl-i sünnet âlimleri; “*iman sahibi bir mü'min ne kadar günah işlerse işlemiş olsun cehennemde ebedi olarak kalmayacaktır*” görüşünü benimsemişlerdir. Günahının gerektirdiği kadar cezasını çektikten sonra, üzerinden cehennemden çıkarıldığına dair izler taşıyarak cennete konulacaktır.²⁹⁶ Ebû Hanîfe “*el-Fıkhu'l Ekber*” adlı eserinde bu konudaki görüşünü şöyle ifade eder:

*“Günahlar, mü'mine zarar veremez diyemeyiz. Allah'ın affına mazhar olmazsa cezaya müstahak olabilir. Buna karşılık bu mü'min kişi cehennemde cezasını çekecek olsa orada ebedi kalmayacaktır. Dünyadan mü'min olarak ayrılan bir kimse fasık da olsa bir kâfir gibi ebedi olarak cehennemde kalmayacaktır.”*²⁹⁷

Kur'ân-ı Kerîm, cehennem için ebedî olduğunu açıkça beyan etmektedir. İman ehli olanlar için ise bu durum geçerli değildir.

*“Allah, şüphesiz inkârcı kâfirlere lanet etmiş ve içinde ebedi olarak kalacakları çılğın alevli cehennemi hazırlamıştır. Onlar orada ne bir dost ne de bir yardımcı bulabilirler.”*²⁹⁸

Sonuç olarak; iman ehli Müslüman bireyler, amellerin tartıldığı mîzanda günahlar sevaplardan fazla yekûn tutarsa, günahlarının cezasını çektikten sonra cennete gireceği ümit edilmektedir.

3. 11. Hayr ve Şer

Hayr ve şer kavramlarının lügat ve ıstılâhî anlamları öncelikle izah edilecek sonra mahiyeti açıklanacaktır. Hayr, lügatte; “*iyilik etmek, iyi olmak, üstün kılmak, üstün olmak*” gibi manalara gelmektedir. İstılâhta ise, Hayr kökünden türetilmiş mastar-isim olup şerrin karşıtı olan “*iyi yahut iyilik*” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca ism-i tafdil olarak da “*en iyisi ve daha iyisi*” anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok yerde kullanılan hayır kavramı yer aldığı ayetler kümesi içinde “*iyi, güzel, faydalı, mal, mülk gibi muhtevalar taşır.*”²⁹⁹

²⁹⁶ Gölcük, *a.g.e.*, s 235; Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s 476; *el-Pezdevî, a.g.e.*, s. 260.

²⁹⁷ Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s 55; *el-Kârî, a.g.e.*, s. 249.

²⁹⁸ *el-Ahzâb*, 33/64-65.

²⁹⁹ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 136; Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri İbn Manzûr, *Lisanu'l Arab* (Beyrut: İrşad Kitabevi, 2013).

“Şer”, lugavî olarak; “*kötülüğe meyletmek, kötülüğü alışkanlık haline getirmek*” mastar olarak; “*kötülük*” anlamında, isim olarak kullanılır. Bu kelime “*kötü, daha kötü*” anlamında sıfat olarak da kullanılır. Çoğul kalıbı eşrardır. Dinî ıstılâhta ise “*Allah’ın razı olmadığı, meşru kabul edilmeyen, yapılması halinde kişinin cezayı hak etmesi*” manasında kullanılır.³⁰⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi dokuz yerde zikredilmiş olup bir yerde çoğul kalıbında kullanılmıştır. İlgili ayetlerde ise gerçek anlamda şerri sadece bilen Allah’tır. Kulların ise bu konuda her zaman için yanılığında olması söz konusudur. Çünkü şer gibi görünen şeylerde hayır, hayır gibi görünen şeylerde ise şer olma ihtimali her zaman mevcuttur.³⁰¹

Ebû Hanîfe “el-Vasiyye” adlı risalesinde Bütün hayırların ve kötülüklerin ancak Allah’ın takdiri ile meydana geldiğini ifade eder. Hayır ve şerrin takdirinin başkaları tarafından var olduğunu söyleyen kimse ise, tevhid inancını zedeleyip ve küfre düşmüş olacağını söyler.³⁰²

Bunun görüşün delilleri Kur’ân’da araştırıldığında, şu ayetlerin varlığı görülür.

*“Allah bir şey yaratmak istediği zaman O’nun yaptığı sadece ona “ol” demekten ibarettir. O da hemen olur.”*³⁰³

*“Nerde olursanız olun ölüm size mutlaka ulaşır; sağlam ve sarp kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa “bu Allah’tan” derler; başlarına bir kötülük gelince de “Bu senden” derler. Hepsi Allah’tandır” de. Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar!”*³⁰⁴

Bu konuda varılan sonuç şudur: Hayrın ve şerrin kaynağı yani yaratıcısı Allah’tır. Kul kendisi yaratıcı olmadığına göre o sadece irade edebilir. Kul hayrı isterse Allah onun için hayrı yaratır. Kul şer olan bir şey isteyince Allah onun için şerri yaratır. Aksi halde kullar kendi fiillerini var ederler diye bir düşünceye varılırsa bu konuda sapkın fikirlerin akımına düşülmüş olup, şirke düşme tehlikesiyle baş başa kalınmış olunur.

3. 12. Allah’a Mekân İsnadı

“Allah mekân olarak nerededir” sorusu insanlık tarihi boyunca hep zihinleri meşgul

³⁰⁰ Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 312; İbn Manzûr, *Lisanu’l Arab*.

³⁰¹ Muhammed Fuad Abdulbaki - Mahmut Çanga, trc., *el-Mu’cem’ül Müfehres li Elfaz el-Kur’ân el-Kerim (Kur’ân-ı Kerîm Lugatı)* (İstanbul: Timaş, 1999), s. 262.

³⁰² Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, s. 66.

³⁰³ el-Yâsîn, 36/82.

³⁰⁴ en-Nisa, 4/78.

etmiştir. Genel kanaat, Her şeyin yaratıcısı olan, varlığının başlangıcı ve sonu olmayan Allah'ın bir mekânda yer kaplaması mümkün olmayan bir durumdur. İmam-ı Âzam inanç esaslarını açıkladığı "*el-Fıkhü'l-Ekber*" adlı eserinde şunları söylemektedir. «Rabbim gökte midir, yoksa yerde midir, bilmiyorum.» diyen kimsenin durumunu kendisine sorulunca, Ebû Hanîfe (r.a) şöyle cevap verdi: O kâfir olmuştur. Çünkü Allah: «*Rahman arş'ı istiva etti.*»³⁰⁵ buyurmuştur. O'nun Arş'ı yedi kat göklerin üstündedir.

Bu âyetin tefsirinde İmam Mâtürîdî ve diğer müfessirlerin çoğu "*Mahiyetini bilemeyeceğimiz bir boyutta arş'ı istiva etme ve arşın hükümlerliğini elinde bulundurma*" şeklinde anlamışlardır.³⁰⁶

"*O, kullarının üstünde gâlibdir...*"³⁰⁷ Allah Teâlâ'nın mahlûkatı üzerindeki yüceliği ve üstünlüğü yer ve mekân yönüyle yücelik değildir. Aksine üstün ve yüce olması itibariyledir. Nitekim Ehl-i sünnet'e göre savunulan görüş de böyledir. Hatta Mu'tezile , Hâriciler vs. bid'at ehlinin görüşü de böyledir. Ancak, Allah Teâlâ'ya yön ve taraf isnad eden bazı kimseler ile Mücessime taifesi hariçtir. Allah Teâlâ, onların söyledikleri gibi bir mekân veya bir makamda bulunmaktan münezzehtir.

Yücelik ve üstünlük sıfatına delâlet eden bazı hadis ve âyetler, selef bilginlerinin Allah Teâlâ'nın yücelik sıfatını ispat edecek delillerdir. Ancak ne var ki hepsi de; Galip, Kahir, Hâkim sıfatlarının ifade ettiği mana "yücelikle" te'vil edilmiştir.

Buna karşılık olarak, mekân ve zamandan önce de var olan Allah'ı mahlûkata benzetmiş olur ki bu asla doğru olmaz. Ebû Hanîfe de Allah'a mekân ve yer manasına gelecek şeylerden sakınılması gerektiğini söylemektedir.³⁰⁸ Sınırsız bir varlık olan Allah'ın sınırlı bir mekânla sınırlandırılıp mekân izafe edilmesi aklen de mümkün değildir. O mekânlar üstü bir ilâhtır.

3. 13. İmanın Artması Eksilmesi

Ebû Hanîfe "*el-vasiyye*" adlı eserinde "Gök ve yer ehlinin imanının artıp eksilmeyeceğini, imanın eksilmesi küfrün artması ile imanın artması ise ancak küfrün eksilmesi ile mümkündür. Bir iman sahibi kişi aynı zamanda hem mü'min hem de kâfir

³⁰⁵ et-Tâhâ, 25/6.

³⁰⁶ Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 53.

³⁰⁷ el-En'âm, 6/61.

³⁰⁸ el-Kârî, *a.g.e.*, s. 100.

kalması mümkün değildir.”³⁰⁹

Burada imanın artıp eksilmesi meselesi iman edilecek şeyler yönünden değerlendirilmiştir. İman edilecek şeylerin sayısı artıp eksilmez. Değişme imanın olgunluğu, kuvvetliliği, zayıflığı ve yakîn olması yönüyle olabilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de konuyla ilgili İbrahim (as) örneğinden şöyle bahsedilir:

*“İbrahim: Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster, demişti. (Allah) İnanmadın mı buyurdu. İbrahim inandım, dedi. Lakin kalbim mutmain olsun diye sordum.”*³¹⁰ Bu ayetten de görülüyor ki imanın. Nicelik değil, nitelik açısından yani olgunluk yönünden artması mevzubahis yapılmıştır.

İman edilecek hususlarda peygamberin imanı ile diğer kişilerin imanı aynı iken, imanı niteliği ve kuvvetliliği açısından farklılık mevcuttur. Hz. Peygamber, Ebû Bekr’in imanı hakkında şöyle buyurmuştur:

*“Ebû Bekr’in imanı terazinin bir kefesine konsa, diğer mü’minlerin imanını da diğer kefesine konarak tartılsa, Ebû Bekr’in imanı diğer mü’minlerin imanından ağır gelir.”*³¹¹

Bu hadiste belirtilen imanın ağır gelmesi hususu nicelik bakımından değil, Allah’ı gerçekten tanıması, kalbinin vakarı ve imanın kuvvetliliği yönüyle zikredilmiştir.³¹²

Konuyla ilgili Kur’ân-ı Kerîm incelendiği zaman iman ile küfrün arası kesin çizgilerle ayrıldığı görülür. Bir insan aynı anda hem mü’min hem de kâfir olamaz.

*“Allah’ı ve peygamberi inkâr edenler ve (inanma hususunda) Allah ile peygamberlerinin arasını birbirinden ayırmak isteyip “bir kısmına iman ederiz, ama bir kısmına inanmayız” diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu? İşte gerçekten kâfir olanlar bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”*³¹³

İşlenen günahlar imanın yok olmasına sebep olmaz. İmanın yok olması inkâr ve ikrarın konusudur. Ehl-i sünnet âlimleri iman edip ameller hususunda eksiği olan kişiler

³⁰⁹ Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, s. 65; Beyazîzâde, *a.g.e.*, s. 130; el-Kârî, *a.g.e.*, s. 211.

³¹⁰ el-Bakara, 2/260.

³¹¹ Şevkanî, *el-Fevâidi’l-Mecmua’*, s. 335.

³¹² el-Kârî, *a.g.e.*, s. 212.

³¹³ en-Nisa, 4/150-151.

cezalarını çektikten sonra cennete girebileceklerini söylemişlerdir.³¹⁴

Kuran-ı Kerim’de “imanın artması” ile ilgili ayetler, Ebû Hanîfe ve diğer Hanefî âlimler tarafından farklı te’vil edilmiştir.

*“Mü’minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın ayetleri okunduğunda imanları artan kimselerdir. Ve onlar yalnızca rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.”*³¹⁵

Bu ayette geçen “imanın artması”; Asr-ı saadette ayetlerin birbiri peşi sıra gelmesi, dolayısıyla iman edilecek şeylerin artması söz konusu olmuştur. Bunun yanında imanın bereket ve tesirinin artması olarak yorumlanmıştır.³¹⁶ İmanın mekânı kalptir, sâlih amel ve güzel ahlâk kalbi nurlandırıp güzelleştirirken, isyan ve kötü ameller ise kalbi karartır. İmanın artıp eksilmesi de kalbin ziyasının artıp eksilmesi ile ilintilidir. İman sahibini kötülüklerden ve günahlardan uzaklaştırdığı müddetçe kuvvetli, sahibini günahlar ve kötü işlere dûçar bıraktırdıkça zayıf kalmış olarak değerlendirilebilir.

3. 14. Amellerin İmana Etkisi/Katkısı

Ebû Hanîfe er-Risâle de “amelin imandan farklı olduğu imanın da amelden farklı olduğunu belirtmiştir.”³¹⁷ Aslında iman kalpte gerçekleşen bir tasdikten ibaret olan, kalbin bir eylemidir. Bundan dolayı Hanefî âlimler imanı tarif ederken “kalp ile tasdik dil ile ikrardan ibaret olduğunu” söylemişlerdir. Zira Hz. Muhammed insanları İslâm’a davet için Allah tarafından görevlendirilmiştir. O da insanları, tevhide, Allah’tan başka ilâh olmadığına, O’nun bir olduğuna şahitlik etmelerine ve Allah’tan kendisine gönderilenleri kabul etmeye çağırdı. Peygamberin bu daveti üzerine İslâm’a giren mü’min sayılmış yani kalben tasdik edenler bu kategoriye girmiştir. Söz konusu daveti terk edenler ise yani inkâr edenler kâfir sayılmış ve imandan uzak kalmıştır. Daha sonraları iman edenler için bir kısım ameller şart koşulmuştur. Bu şartların gereği hem onlara inanılması hem de imanın gereği olarak yapılması istenmiştir.³¹⁸

³¹⁴ es-Sâbûnî, a.g.e., s. 178.

³¹⁵ el-Enfâl, 8/2.

³¹⁶ es-Sâbûnî, a.g.e., s. 174.

³¹⁷ Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, s. 61.

³¹⁸ İsa Doğan, *İmâm Zeyd B. Ali* (Ankara: TDV), s. 205.

Amel, imandan bir cüz değildir. Amelin imandan bir parça olmadığı amel ile imanın ayrı ayrı şeyler olduğunu kanıtlayan pek çok ayet mevcuttur.

“Şüphesiz yok ki iman edip dünya ve Âhiret için yararlı işler yapanlar ve zekât verenlerin Rableri katında onların ecirleri vardır. Onlara ne korku vardır, onlar ne de üzüleceklerdir.”³¹⁹

“Kim Allah’a iman eder dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa Allah onun ayıplarını örter ve içinde devamlı olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte bütün kurtuluş budur.”³²⁰

Bu ve buna benzer âyetlerde imanla amelin birbirinden atıf harfi olan vav ile ayrılır. Arap dili ve edebiyatı gereği atıf harfi olan vav’ın kendisinden sonra gelen cümlenin öncesinden farklı olduğunu ifade eder.³²¹ Dolayısıyla iman ve ibadet birbirinden bağımsız iki ayrı şeydir.

Ebû Hanîfe el-Âlîm v’el-Müteallim adlı eserinde

Eğer Allah’ın emrettiklerinin tümünü yapmak ve yasak ettiklerinin tümünden sakınmak din olsaydı; bu durumda Allah’ın emrettiklerinden herhangi birini terk eden yahut yasakladıklarından herhangi birini yapan kimse Allah’ın dinini terk etmiş ve küfre düşmüş olurdu. Böyle bir durumda ise kâfir olan kişinin Müslümanlarla arasında meydana gelmiş; nikâh, miras, kestiklerini yeme gibi hususlar ortadan kalkmış olurdu. Çünkü Allah bu hususları sadece iman eden kulları arasında meşru kılmıştır. Dolayısıyla iman eden bir kişi ameller noktasında zaafı olmasıyla iman dairesinden dışarıya çıkmış olmaz. iman dairesinin dışına çıkmak farz, vâcip, haram gibi konulmuş olan hükümlerin inkâr edilmesiyle gerçekleşir.

Zira Kur’ân-ı Kerîm’de şu ifadeler geçmektedir.

“iman eden kullarıma namaz kılmalarını söyle.”³²² “Ey iman edenler oruç size farz kılındı.”³²³ “Ey iman edenler, sizin için kısas hukukî bir müeyyide olarak konuldu.”³²⁴

Eğer bu ayetlerde bildirilen emirler bizatihi iman olmuş olsaydı Allah onları yapmadan önce mü’min ifadesini kullanmazdı. Yüce Allah bu ayetlerde görüldüğü gibi iman ile ameli birbirinden ayırmıştır. Yine ayetlerden şunu rahatlıkla çıkarabiliriz: İnsanlar önce imanla mükellef tutulmuş, imandan sonra amelleri yapmakla sorumlu tutulmuşlardır.

³¹⁹ Bakara, 2/277.

³²⁰ et-Teğâbun, 64/9.

³²¹ Şeyh Mustafa Galayini, *Câmiu’d-Dürûsü’l-‘Arabîyyeti*, s. 12; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 205.

³²² İbrâhîm, 14/31.

³²³ el-Bakara, 2/183

³²⁴ el-Bakara, 2/178.

Bu konuda Şu sonuç ortaya konabilir: imanın sadece kalpte kalması, amel olarak dışarıya yansımaması imanın faydasız kalmasına sebep olur. İman sahibi bir kişi imanının gereği olan sâlih amelleri iŐleyerek imanını takviye etmeli onun bir gün kararıp sönmesinden, yok olup gitmesinden korkmalıdır. İman ve güzel ameller birbirini beslerler yani ameller imanın kâmil olmasına nurunun sürekli olmasına ve iman ıŐıđının snmemesine vesiledir. Bu Őuna benzer ki toprağa dikilen bir ağaç sulanıp gbrenmezse elinde sonunda kurumaya mahkm olur imanda amelsiz kalınca sonunda yok olup gidebilir. Bunun için amel imandan bir parça olmamakla birlikte her daim imanın amelle desteklenmeye ve korunmaya ihtiyaı vardır.

İmanlı olduğu halde ameller noktasında eksiği olan kişi, tembellikten, nefsi arzularına uymaktan dolayı amellerini terk eden kişi imandan çıkmaz ancak âsi ve günahkâr bir mü'min olur. Böyle olunca Allah Teâlâ onları dilerse affeder, bağışlar dilerse günahlarına karŐılıklı bir süre cehennemde azap edip sonra onları cennetine alır.³²⁵

3. 15. Zarûrât-ı Dîniyyeyi Tasdik Etmenin Gereği

“Zarar vermek, mecbur kılmak, rahatsız etmek, “mânalarına gelen “zarr” kökünden türemiş “zarûrât” kelimesi bir isimdir. “aresizlik, ihtiyaç, gereklilik” anlamını taşıyan “zarret” kelimesinin de çoğuludur. Bir terkip zarûrât-ı dîniyye “dinden oldukları kesinlikle Sâbit olan “veya “dinden oldukları Şüphe duyulmayacak Şekilde olan hususlar” diye tanımlanmıştır. Yapılan bu tarif iman tarifi ile birleŐtirildiđi zaman zarûrât-ı dîniyye'nin inanılması gereken dinin temel asılları olduğu anlaŐılır.³²⁶ Akâid ve Kelâm kitaplarında genel olarak iman esasları Cibril Hadisinde geçen esaslara dayandırılarak altı madde olarak ifade edilmiştir. imanın Őartı olarak bilinen bu altı madde:

1. Allah'a İnanmak
2. Meleklerle İnanmak
3. Kitaplara İnanmak
4. Peygamberlere İnanma
5. Âhiret Gününe İnanmak (lmden sonra dirilişin gerçek olduğunu kabul

³²⁵ Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 133; Beyazizâde, *a.g.e.*, s. 129; el-Kârî, *a.g.e.*, s. 215.

³²⁶ Topaloğlu - elebi, *a.g.e.*, s. 375; el-İsfahanî, *Mfradât*, s. 613.

etmek)

6. Kadere İnanmak (hayr'ın şerrin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmek)³²⁷

Cibril hadisine dayanılarak altı madde olarak zikredilen iman esasları bir kısım sünnî kelâm kitaplarında; İlâhiyyât, Nübüvvât, Sem'îyyât şeklinde üç ana konu halinde işlendiği görülür.³²⁸

Zarûrât-ı dîniyye meselesinde ortaya konan dinin asıllarını eksiksiz bir şekilde benimsenmesi ve onlara gönülden inanılması kastedilmiştir yoksa bu hükümlerle amel etme kastedilmemiştir. Çünkü imanın makarrı kalptir, iman da kalbin amelidir. Ancak imanın muhafazası için ve Allah katında değerli bir kul olabilmek için imana uygun amelin değeri tarifi mümkün değildir. Zarûrât-ı dîniyye'nin kaynağı Kur'ân ve mütevâtir sünnettir. Allah Resul'ünün fiili sünnetlerinden (namaz ve hac gibi) tevatür derecesinde olanlar vahiy ile belirlenmiş olan esaslar ile aynı konumdadır. Yine Allah resûlü ile vahyi müşahede edip yaşayan ashâbın din anlayışı ve dinin uygulaması da bağlayıcı hükümler kapsamında yer almıştır.³²⁹

Ebu Hanîfe el-Fıkhu'l-Ebsat'ta

“Bir kimse inanılması gereken şeylerin tümüne inanmakla beraber Hz. Musa ve İsa'nın Peygamber olup olmadıklarını bilmiyorum derse küfre girer. Yine Allah'ın yarattığı şeylerden birini inkâr edip bunu kimin yarattığını bilmiyorum diyen kimse “Allah her şeyin yaratıcısıdır.”³³⁰ Ayet-i kerîmesine aykırı bir tutum ortaya koyduğu için küfre düşer. Çünkü böyle söyleyen kişi sanki o şeyin Allah'tan başkası tarafından yaratılmış olduğunu söylemiş olur. Yine bir kişi Allah'ın bana namazı, orucu ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum dese Allah Teâlâ'nın: “Namazı kılınız ve zekâtı veriniz.”, “Oruç size farz kılındı”, “Akşama ulaştığınızda sabaha kavuştuğunuzda Allah'ı tesbih ederek namaz kılınız”³³¹ Emirleri gereğince kişi küfre düşmüş olur. Bir kimse “ben şu ayete inanıyorum fakat ben bunun tefsirini ve yorumunu bilmiyorum derse küfre düşmüş olmaz. Çünkü herkes Allah'ın gönderdiği ayetlere inanmakla birinci derecede sorumluyken onların tefsir ve te'vil ile ilgili konularda sorumlu değildir.”³³²

Ebû Hanîfe'nin eserlerinde tekfir etme hususunda ön plana çıkan şeyin zannın değil kat'î ve kesin bilginin olması gerektiği görülmektedir. Ayrıca yine onun eserlerinden

³²⁷ Gölcük - Toprak, a.g.e., s. 119.

³²⁸ es-Sâbûnî, a.g.e., s. 55.

³²⁹ el-Matürîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, s. 61.

³³⁰ er-Ra'd, 13/16.

³³¹ el-Bakara, 2/43, el-Bakara, 2/83, er-Rûm, 30/17.

³³² Beyazîzâde, a.g.e., s. 123; Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 42.

amelî zafiyet içerisinde olanların tekfir edilmekten uzak kalınması gerektiği anlaşılmaktadır. Tekfir, zarûrât-ı dîniyyeden olan şeylerden herhangi birisini inkâr eden kişilere yönelik olmalıdır.

3.15. Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşlerinin Ehl-i sünnet Akidesine Etkisi

3.15.1. Ebû Hanîfe'nin Mürcie Karşısındaki Durumu

Mürcie kelimesi “ircâ” kelimesinden türetilip “ertelemek, sonraya bırakmak” anlamlarına gelmektedir. Veyahut reca kökünün if’al babından türetilip “beklenti içinde olmak, ümit etmek” anlamlarına geldiği de söylenmiştir. İstılâhî olarak “büyük günah işleyenlerin, manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyenler ve Onların âhiretteki durumunu Allah’a havale edenler” için kullanılmış bir kavramdır.³³³

Mürcie, Şî’a ve Hâricîler’in ortaya çıktığı dönemde siyasi olaylar karşısında tarafsız bir tutum sergileyenlerin oluşturduğu bir ekoldür.³³⁴ Mürcie mezhebinin oluşmasında o günkü gruplaşmalar ve hilafet meselesinin tesiri oldukça büyüktür. Mürcie mezhebine mensup olanlar Şî’a ve Hariciler’in görüşlerine katılmadıkları gibi halîfelik meselesinde de tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir.³³⁵ Ayrıca ircâ düşüncesinin ortaya çıkmasında Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra İslâm dünyasında meydana gelen ve çok acı sonuçları olan “Cemel vakası” ile “Sıffin savaşı”nda meydana gelen kanlı olaylar, o dönemde yaşayan Müslümanların sosyal hayatlarını ilgilendiren hadiseler, özellikle Emevî yönetimiyle Hariciler arasındaki mücadeleler etkili olmuştur.³³⁶

Mürcie mezhebine mensup olan âlimlerin çoğu imanını; Allah’ın varlığını, vahdetini ve ondan gelen bütün şeyleri kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre amel imandan bir cüz değildir. Bu görüş başta Ebû Hanîfe olmak üzere Ehl-i sünnete mensup âlimlerin kabul ettiği bir görüştür.³³⁷

Mürcie âlimleri, büyük günah işleyenler hakkında çekimser kalmakla yetinmediler, bu

³³³Topaloğlu - Çelebi, *a.g.e.*, s. 257; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), s. 177.

³³⁴Mevlüt Özler, “Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet”, *ENSAR*, 2006, s. 26.

³³⁵Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 38.

³³⁶Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 88.

³³⁷Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 183; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 67.

görüşü bir adım ileriye taşıyarak “*imanla beraber, hiçbir günahın mü'min kişiye zarar vermeyeceği*” görüşünü savunmuşlardır. Hatta bazıları daha da aşırıya giderek, imanın sadece “*kalben tasdik*” olduğunu söylemişlerdir.³³⁸

Mürcie, İslâm dünyasında meydana gelen siyasi, sosyal ve toplumsal şartların neticesinde meydana gelmiş fikirlerin ürünüdür. Diğer İslâm mezheplerinde olduğu gibi belirli bir imam veyahut onun etrafında oluşturulmuş bir mezhep değildir. Emeviler devrinde varlığını sürdürmüş, Abbasîlere gelince savunucuları kalmadığı için tarihe intikal etmiştir.³³⁹

Mu'tezîliler, çoğu âlimlere mürcie sıfatını taktıkları gibi İmam Ebû Hanîfe, talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve diğerlerine de “*Mürcie*” sıfatını takmışlardır. Bunun sebebi incelendiğinde Ebu Hanîfe'nin “*iman kalp ile tasdiktir*”, “*iman artmaz ve eksilmez*”, “*büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a havale etmesi*” gibi görüşleri O'nun bu isimle yaftalanmasına sebebiyet vermiştir. Ebu Hanîfe'nin bu sözlerinden dolayı, onun amelleri küçümsediği zannedilmiştir. Hâlbuki Ebû Hanîfe'nin hayatında, ameller konusunda çok daha titiz davrandığı görülmüştür.³⁴⁰

Ebu Hanîfe'nin mürcie 'ye intisap edilmesinin bir başka sebebi ise birinci asırda ortaya çıkmış olan Kaderiye, Mu'tezile gibi akımların ortaya attığı görüşlere karşı çıkmasıdır. Çünkü Mu'tezîliler özellikle kader konusunda kendilerine katılmayan herkesi Mürciî olarak tanımlıyorlardı. Aynı şekilde Hâricîler'in de böyle bir âdeti vardı. Dolayısıyla genel kanaat, Ebû Hanîfe'ye bu lakabı Mu'tezile ve Hariciye akımları tarafından verilmiş olduğu kabul edilmektedir.³⁴¹

Bu konuda yazılmış eserlerden, Ebû Hanîfe'nin ircâ (Allah'a havale etmek) lakabıyla anılmaktan rahatsız olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü O ircânın dayanağının da Kur'ân-ı Kerîm olduğunu söylemiştir. Kendisine “*ircâ fikrini nereden aldın?*” diye sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: “*Allah ile meleklerin arasında geçen diyalogdan esinlendim.*” “*Eğer sözünüzde sadık iseniz şunların isimlerini bana bildirin*”³⁴² denilmiş, melekler de bilmedikleri bir konuyla ilgili soruya muhatap olunca cevabını Allah'a havale

³³⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 131.

³³⁹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 132.

³⁴⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 111.

³⁴¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 133.

³⁴² el-Bakara 2/31.

etmişlerdir.³⁴³ “*Melekler: ‘Yâ Rab, seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alîm (her şeyi bilen) ve hakîm (her işinde hikmet sahibi) olan ancak sensin’ dediler*”³⁴⁴

Ebû Hanîfe “er-Risale” adlı eserini; kendisinin ilmi çevrelerce Mürcie ’den olduğu ithamlarına karşılık olarak, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî’ye yazmış olduğu mektuptan, oluşturmuştur. Bu risalede Osman el-Bettî’nin Ebû Hanîfe’ye yazdığı mektupta “*dalâlette kalmış mü’min*” ibaresini kullanmasının yanlış olduğunu açıklaması üzerine Ebû Hanîfe şu cevabı vermiştir: “*Benim için asıl olan Kur’ân ve Hz. Peygamberin uygulamalarıdır. Bunların dışında kalan şeylerle amel edenler bid’atçı kişilerdir*” diyerek kendi görüşünün doğru olduğunu dinin temel kaynakları olan Kur’ân, Sünnet ve Sahâbe uygulamalarıyla ispat etmeye çalışmıştır.³⁴⁵

Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie ekolüne mensup olduğunu itham edenlere karşı şöyle cevap vermiştir: “*Bid’at ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirmesinde, hakkı söyleyenlerin ne günahı olabilir ki? Bize bu ismi ancak düşmanlarımız yakıştırır.*”³⁴⁶

Böylelikle Ebû Hanife, kendisi hakkında “Mürcii” ithamlarını ilmî ve ahlâkî bir çerçevede cevaplar vermiş olup yeni tartışmaların kapısını kapatmıştır.

3.15. Ebû Hanîfe’nin İmam Mâtürîdî’ye Etkisi

İmam Mâtürîdî’nin, Ebû Hanîfe’nin görüşlerini tetkik edip iyice öğrendikten sonra kendi kelâmî görüşlerine dayanak yapmış, sonrasında kendine has bir sistem inşa etmiştir.³⁴⁷ Ebû Hanîfe’den (Ö.150) yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan İmam Mâtürîdî (Ö.333) ile arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir kısım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Mâtürîdîliğin, devrin ilim merkezleri olan Basra ve Bağdat gibi şehirlerden uzakta, Mâverâünnehir gibi kapalı bir bölgede yayılması sebep gösterilerek, Eş’arîlik kadar

³⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid risâle fi’l-akaid.*, VIII, 33, 22 , s. 728.

³⁴⁴ el-Bakara, 2/32.

³⁴⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye (İslâm’da İtikâdî,Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi)*, trc. Sıbğatullah Kaya, s. 133.

³⁴⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 134.

³⁴⁷ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, II (Ankara: Kitâbiyât Yay., 2007), s. 38.

şöhret bulduğu söylenemez.³⁴⁸

İmam Mâtürîdî ve onun eserlerinde izleri yakinen görülen Türk din anlayışı, Türklerin dinî düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir.³⁴⁹ İmam Mâturidî'nin akılcılık ve hoşgörüsü bu anlayışın temel taşlarını oluşturmuştur. Çevrelerinde etkili olan Şîî-İsmailî fikirleri etkisiz kılarak Türk dünyasında Hanefî-Mâtürîdî din anlayışının oluşmasına, buna karşılık Selçuklu ve Osmanlı devletleri gibi büyük Türk devletlerinin kurulmasında etkin rol almıştır.³⁵⁰

İlk dönem kaynaklarda, İmam Mâturidî'nin Mürcie ile ilişkisine doğrudan temas görülmemekle birlikte, onun Ebû Hanîfe'nin fikirlerini, görüşlerini en iyi bilen kişi olduğunu ve onları ispatlamak, delillendirmek için eserler yazdığı vurgulanmaktadır. Neseî'ye göre; “Şayet başka hiçbir âlim olmasaydı bile Hanefîliğin bölgede yayılması için İmam Mâtürîdî tek başına yeterli olurdu.”³⁵¹ İmam Mâturidî'nin ilim tahsilinin Hanefî âlimlere ve hoca silsilesinin Ebû Hanîfe'ye dayandığı bilinen bir gerçektir. İttifak ile kaynaklar İmam Mâturidî'nin Hanefî temelli bir eğitim aldığını söylerler. O'nun İlim tahsilinde ders aldığı hocaları yukardan aşağıya doğru kaynaklarda şu şekilde gösterilmiştir:

1. Ebû Hanîfe (150/767)
2. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/804)
3. Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (200/816)
4. el-Fakih el-İmam el-Ebî Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cüzcânî (285/898)
5. eş-Şeyh Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcânî (III/IV. yüzyılın ikinci yarısı)
6. Ebû Nasr Ahmed b. Abbas el-Hüseyn el-İyâzî (275/888)
7. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944)³⁵²

Hanefî ve Mâtürîdî olmayan bazı klasik kaynaklar dahi Ebû Hanîfe ile İmam Mâtürîdî

³⁴⁸ İ. Agâh, *İslâm Mezhepler Tarihi*, AÜİF Yayınları, Ankara 1965, I, 185.

³⁴⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 119.

³⁵⁰ Kutlu, *Bilinen ve Bilinmeyen yönleriyle İmam Mâturidî, İmam Mâturidî ve Mâturidîlik*, s. 60-63.

³⁵¹ en-Neseî, *Tebîratü'l-Edille*, c. I, s. 210-211.

³⁵² en-Neseî, *a.g.e.*, c. I, s. 468-471.

arasındaki ilişkiye vurgu yapmışlar.³⁵³ Ebu Hanîfe'nin görüşlerinin İmam Mâtürîdî üzerinde çok büyük etkiler bıraktığını ve bu etkilerin eserlerine yansıdığını göstermişlerdir. Örneğin İbn Teymiyye (728/1328), Taceddin es-Sübki (771/1369) Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin iyi bir takipçisi olduğunu eserlerinde zikretmişlerdir.³⁵⁴

Hanefî Âlimler, İmam Mâtürîdî'nin eserlerini öğrencilerine okuturken Ebû Hanîfe'nin görüşleri ekseninde okutmuşlardır. Örneğin Merğînânî (593/1196) talebelerine bir yandan kendi yazdığı “*el-Hidâye*” eserini okuturken diğer yandan da Neseî'nin Mâtürîdîlik üzerine yazdığı “*Tabsirat'ül Edille*” adlı eserini okutmuştur.³⁵⁵ Bu kaynaklardan elde ettiğimiz sonucu şu şekilde özetleyebiliriz: Hanefîliğin kurucusu Ebû Hanîfe, Mâverâünnehir bölgesinde özellikle i'tikâdî görüşlerinin yayılmasında İmam Mâtürîdî'nin etkisi oldukça büyüktür. Bu etki, onun eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir.

İmam Mâtürîdî'nin tevhid, iman, nübüvvet, kader, âhiret, kulların fiilleri ve diğer i'tikâdî görüşleri Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle açık bir şekilde uyum ve benzerlik göstermektedir. Onun Ebû Hanîfe'den etkilendiği i'tikâdî meselenin ilk sırasında iman konusu olduğu görülmüştür. Allah'ın sıfatları konusunda ise imam Mâtürîdî'nin kendinden önceki mütekellimlerin düştüğü hatalara düşmeden bu meseleleri vuzuha kavuşturmuştur. Onun bu konudaki görüşleri Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile aynıdır.³⁵⁶ Nübüvvet konusunda da yine Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmiştir. İmam Mâtürîdî, Ebu Hanîfe'nin mutlak takipçisi olmaktan ziyade onun görüşlerinin yorumcusudur.³⁵⁷

İmam Mâtürîdî, Ebu Hanîfe'ye nispet edilen i'tikâdî görüşleri ve inanç esaslarını soyut bir akide olmaktan çıkarmış onları aklî ve naklî deliller ile güçlendirerek kelâmî bir sisteme dönüştürmüştür. İtikâdî konuların akılla izahı Mâtürîdî'nin eserlerinde açıkça görülmektedir. Bunun için Mâtürîdî'nin eserlerinin kıymeti, günümüzde bile hâlâ etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Çünkü O Ebû Hanîfe'nin sıradan bir mukallidi değildir. Veyahut sadece hükümleri akılla delillendiren birisi de değildir. Esasında büyük bir âlim olan Mâtürîdî, eserlerinde hep vahiy ve akıl dengesini gözetmiştir.

³⁵³ Zekerya Sarıbulak, *Ebu Hanife'den Maturidi'ye Hanefi İtikadının Gelişim Süreci* (Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2009), s. 40-45.

³⁵⁴ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ahmed b. Abdülhâlim (728/1328), *Der'ü Teâruzi'l Akl ve'n-Nakl*, s. 264.

³⁵⁵ en-Neseî, *Tabsiratü'l-edille*, c. I, s. 76-77.

³⁵⁶ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, s. 66.

³⁵⁷ Sarıbulak, *Ebu Hanife'den Maturidi'ye Hanefi İtikadının Gelişim Süreci*. s. 47.

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

İslâmî ilimler içerisinde Kelâm/Akâid ilmi ilimlerin en üstünü kabul edilmiştir. Sağlam ve sahih bir biçimde şekillenmemiş bir inanç sahibinden, sâlih amel ve güzel ahlâkın sadır olması mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki iman ve inanç bahisleri hep öncelikli olmuştur. İslâmî ilim geleneğinde, imanî konular her zaman bir baraj olarak kabul edilmiş olup bu barajı geçemeyen kişilerin ortaya koyacağı iyilikler dahi, katma değer ifade etmeyeceği kabul edilmiştir.

Ebû Hanîfe, i'tikâdî hayatımızın şekillenmesinde önemli rol almış büyük bir âlimdir. Tarih boyunca onun bıraktığı büyük ilim mirası hep takdirle yâd edilegelmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada öncelikli olarak bu güzide âlimin hayatına yer verildi. Büyük Âlim Ebû Hanîfe (r.a) henüz ilimlerin tasnif edilmediği bir zaman diliminde yaşamış, ortaya koyduğu i'tikâdî görüşlerine “el-Fıkhu'l Ekber” adını vermiştir. Yaşadığı dönem ve bölge itibarıyla hep öncü bir şahsiyet olmuştur. İmamın bir diğer özelliği ise kendisinden önceki nesil olan Kur'ân'ın bizzat inişine şahit olmuş ve Resûlullah ile yaşama imkânı bulmuş Sahâbe neslinin yani selef-i salihînin i'tikâdî görüşlerini, yaşadığı dönemde ilk defa bir metodoloji ile bir bütünlük içerisinde aktarmıştır.

Yine bu çalışmada, Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu i'tikâdî görüşlerinin, öğrencileri tarafından kaleme alındığı tespit edildi. Günümüze kadar ulaşmış eserleri ise el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, el-Âlim ve'l-Müteallim, er-Risâle, el-Vasiyye'dir. Bu eserler bir kısım müellifler tarafından şerh edilmiştir. Bu şerhlerin bir kısmının çok uzun olması, bir kısmının da kütüphanelerin tozlu rafları arasında kaybolmuş olması düşüncesi böyle bir çalışmayı ortaya çıkardı.

Yapılan bu çalışmada Ebû Hanîfe'nin eserlerinde özet olarak ortaya konulmuş görüşlerini bir kısım şerh ve haşiyelerden faydalanarak ve genellikle ayetlerden yararlanarak delillendirilmeye çalışıldı. Zaman zaman sahih hadis kaynaklarına da yer verildi.

Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde “büyük günahlar kişinin imanına zarar vermez” görüşleriyle ön plana çıkmış, aşırı bir grup olan “Mürchie”ye nisbet edilmeye çalışılmıştır. Bu yaftalamanın doğru ve tutarlı olmadığını bu çalışmada ortaya kondu. Çünkü büyük günah işleyen kimseler müellife göre fasık kimselerdir ve cezalarını

göreceklendir.

Ebû Hanîfe, kendisinden sonraki devirlere derin izler bırakmış ve arakasından gelen âlimleri çağlar boyunca etki altında bırakmıştır. Bu âlimlerin öncülerinden sayılan Hanefî/Matûrîdî ekolünün en büyük temsilcisi Mâtûrîdî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistematik bir nizama koymuş ve bir disiplin içerisinde aktarmıştır. Özellikle Bekir Topaloğlu'nun Türkçe'ye kazandırdığı Mâtûrîdî'nin "*Kitabu't-tevhid*" adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin sistematik bir biçimde aktarıldığı tesbit edildi. Bu eserden de yararlanarak Ebû Hanîfe'nin İmam Mâtûrîdî'ye olan etkileri ortaya konulmaya çalışıldı. Mâtûrîdî, Ebu Hanîfe'nin mutlak takipçisi olmaktan ziyade onun görüşlerinin yorumcusudur.

KAYNAKÇA

- Abdulkaki, M. F. & Mahmut Ç. (1999). *el-Mu'cem'ül Müfêhres li Elfaz el-Kur'ân el-Kerim (Kur'ân-ı Kerîm Lugatı)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Apak, A. (2015). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hülefa-i Raşidin Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ardoğan, R. (2014). *Mürchie'de Farklı iman Tanımları*. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Aydın, Ö. (2007). *Kur'ân-ı Kerîm'de iman-Amel İlişkisi*. İstanbul : İşaret Yayınları .
- Bağdâdî, A. Ç. (2016). *Usûli'd-Dîn (Ehl-i sünnet Akâidi)*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Beyazîzâde, A. (2020). *el-Usûlü'l Münîfe li'l- İmam Ebî Hanife (İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri)*. Trc. Prof. Dr. İlyas Ç. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Buhârî, E. A. (1992). *el-C'amiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2019). *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Chittick, W. S. (2022). *İslâm'ın Vizyonu*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cürcanî, A.M.Ş. (1997). *Ta'rifat (Terimler Sözlüğü)*. Trc. Arif E. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Düzgün, Ş. A. (2015). *Kelam El Kitabı* . Ankara : Grafiker Yayınları
- Doğan, İ. (2005). *İmam Zeyd B. Ali*. Ankara: TDV Yayınları.
- Ebû Davûd, S. b.-S. (1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Muhammed en-Nevbahtî. (1936). *Fıraku's-Şîa*. Nefes Yayınları.
- Ebû Zehra, M. (2004). *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye (İslâm'da İtikâdî,Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi)*. Trc. Sıbğatullah K. İstanbul: Anka Yayıncılık.
- el-Bağdâdî, E. M. (2020). *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Ankara: TDV Yayınları.
- el-Kummî, E. H. (1963). *Kitâbu'l Makâlât vel-Fırak*. Tahran Yayınları.
- er-Râzî, F., & Çev. Altay, İ. M. (2019). *Me'âlimü Usûli'd Dîn*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- Eş'ârî, Ebû'l-Hasen. (2005). *İlk Dönem İslâm Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn)*. Trc. Mehmet D. - Ömer A. Kabalcı Yayınları.
- ez-Zehabî, M. H. (2017). *el-İtticâhâtü'l-Munharife fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm: (Tefsirde Aşırı Yorumlar)*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Fahreddîn Râzî, M. & Atay, H. (1985). *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Fayda, M. (2008 "Ridde"). DİA İstanbul: DİB Vakfı Yayınları.
- Gölcük, Ş. (1992). *İslâm Akaidi*. Konya: Esra Yayınları.
- Gölcük, Ş. & Toprak, S. (2016). *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*. 9. Bs. Konya: Tekin Yayınları.
- Ebû Hanife, N. (2015). *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 11. Bs. İstanbul: M.Ü.İlahiyat vakfı yayınları.
- İbn Hallikan, E.Ş.M. (1975). *Vefayâtü'l- ayân ve enbâü enbâi'z-zaman*. Beyrut: Daru sâdır yayınları.
- İbn Mâce, E. A.-K. (1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Manzûr, el-Ensâri. (2013). *Lisanu'l Arab*. Beyrut: İrşad Kitabevi.
- İbn Teymiyye, Ç. S. (2019). *iman Üzerine*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- İsfehanî, R. (2012). *Müfredât (Kur'ân Kavramlar Sözlüğü)*. Trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları.
- İslâmoğlu, M. (2001). *iman*. İstanbul: Denge Yayınları.
- Izutsu, T. Ç. (2005). *İslâm Düşüncesinde iman Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Karabulut, Ş. (2008). *Ebû Hanîfe'nin Kader, İnsan Fiilleri Ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
- Karaman, H. vd. (2007). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları.
- Kârî, Ebû'l-Hasen N. M. (1979). *İmâm Âzam Fıkh'ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*. Trc. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Kesîr, İ. Ç. (2017). *el-Bidaye ve'Nihaye*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kılavuz, A. S. (1996). *iman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*. İstanbul : Marifet Yayınları.
- Kılavuz, A.S. (2011). *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kurt, F. (ed.) (2019). *Modern Çağın İnanç Sorunları*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Kutlu, S. (1997). *İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l- İrcâ*. AÜİFD.
- Kutlu, S. (2000). *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kutlu, S. (2007). *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. Ankara: Kitâbiyât Yayıncılık.
- Kutlu, S. (2017). *Selefilîğin Fikrî Arka Planı -İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: OTTO Yayınları
- Müslim, el-Kuşeyrî. (1992). *el-Câmiu's-Sahih* (Tahk: Muhammed b. Abdalbaki). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. (1953). *Kitab'u Kitâbü't-tevhid; Akaid risalesi (er-Risâle fi'l-akaid)*. Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr (2019). *et-Te'vilat'ül Kur'ân Tercümesi*. Trc. Bekir T. - Yûsuf Ş. Y. İstanbul: Ensar Yayınları..
- Maturîdî, Ebû Mansûr.(2020). *Kitâbü't Tevhîd ve Açıklamalı Tercüme*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları.
- Nesefî, Ebu Berekat. (2017). *Tefsiru'n Nesefî-Medarik'üt Tenzil ve Hakaik'üt-Te'vil*. Beyrut: daru İbn Kesir yayınları.
- Ömer, S. M.-T. (2019). *Makâsıdu'l-Kelâm fi-Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Öz, M. (2014). *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Özel, A. (2020). *İmam Ebû Hanife Ve Hanefî Mezhebi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Özler, M. (2006). *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i sünnet*". *Ensar Yayınları*.
- Pezdevî, İmam Ebu'l Yusr. (2019). *Ehl-i sünnet Akâidi (Usûlü'd-Din)*. Trc. Şerafeddin G.

İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Sâbûnî, N. (2017). *Mâturîdiyye Akaidi (El-Bidayetü fî usûli 'd-dîn)*. Trc. Topaloğlu, B. İstanbul: İFAV Yayınları.

Saîd, İ. H. (2017). *el- Fasl fi'l-Milel ve'l- Ehvâ ve'n-Nihal*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Sarıbulak, Z. (2009). *Ebu Hanife'den Maturîdi'ye Hanefî İtikâdının Gelişim Süreci*. Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Semerkandî, H. (1998). *Sevadü'l azam Şerhi Selamü'l Ahkam*. Trc. ATMACA, Ö. İstanbul: Yasin Yayınevi.

Sicistanî, Ebu Davud. (2017). *Sünen-i Ebi Davud*. Beyrut: Resalah Yayınları.

Şahin, M. K. (2011). *Kelam İlminin Doğuş Nedenleri*. DEİFD.

Şerhristani, Ç. Ö. (2011). *el- Milel ven- Nihal*. İstanbul: Litera Yayıncılık.

Tirmîzî, E. İ. (1992). *es-Sünen*, (Tahk. Muhammed Fuad Abdulbâki). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Topaloğlu, B. - Çelebi, İ. (2019). *Kelam Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Watt, W. M. (2010). *The Formative Period of İslâmic Thought(İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri)*. Ankara: Sarkaç Yayınları

Ya'kûp, A., Bulut, H. Ğ., & Gemici, N. Ç. (2019). *İslâm Mezhepleri ve Kelamı*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ	
Adı Soyadı	Medet Şahin
Yabancı Dili	Arapça
Orcid Numarası	
Ulusal tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Trabzon İmam Hatip Lisesi
Yüksek Lisans	Ebû Hanîfe ve Delilleriyle İtikâdî Görüşleri
Meslekî Deneyim	10 yıl İmam- Hatiplik, 7 yıl vaizlik, 3 yıl Müftülük
Akademik Çalışmalar	Trabzon Dini Yüksek İhtisas Merkezi Bitirme Tezi, Müteala, Vaaz ve Hutbe Yazımı